

JÓZSEF ATTILA NÉVSZEMLÉLETE

József Attila nyelv és költészet viszonyára vonatkozó nézeteinek szervező középpontja az a teória volt, amelyet *Ady-vízió* című tanulmányának konklúziójában tételes tömörséggel így fogalmazott meg: „A költészet a nemzet lelkében ható *névvárázs*.”¹ A névvárázra alapozott nyelvelmélet volt az az ízület, amely költészettani nézeteit, verseszményének teoretikus megfogalmazását a versírói praxishoz kapcsolta. Nem lehet eléggé hangsúlyozni azt a befolyást, amelyet ennél fogva költői gyakorlatára tett. Ennek a teóriának rekonstruálása tehát a legnagyobb tudományos érdekléssel bír: lehetővé teszi, hogy a kutatás megfigyelés alatt tartsa azt a stratégiai fontosságú útszakaszt, amelyen József Attila elméleti megfontolásoktól költői tettig, lírikusi tapasztalattól teoretikus általánosításokig mindannyiszor szükségképpen végighaladt.

A József Attila-i nyelvelmélet rekonstrukciója voltaképpen „A költészet... *névvárázs*” tétel mögött rejlő nyelvsztetikai spekulációk kibontását jelentené. Ahhoz azonban, hogy ezt a fontos feladatot elvégezhessük, előbb meg kell világítanunk a tétel állítmányaként szereplő fogalom: a „*névvárázs*” értelmét. Dolgozatunkban erre a megalapozó munkára vállalkozunk. A költőnek azt az elképzelését vesszük vizsgálat alá, amely szerint *a névnek várázsereje lehet*. Ez az elképzelés az „*Attila*” név körül kristályosodott ki. A fordulat akkor következett be, amikor a szó, amely eladdig csupán eszközül szolgált személyének megjelölésére, étellel telt meg, önálló jelentőségre tett szert gondolkodásában. Tetten lehet-e érnei az ilyen fordulatot? Nem válhat-e vajon bármely név, a legkülönbözőbb okokból, viselője számára kellemes, netán ellenszenves asszociációk forrásává?

Bármint legyen is általában, a nevek egyik csoportja, használójuk szubjektív szándékától függetlenül is sugall bizonyos képzetársításokat. Ha pl. kiejtjük vagy meghalljuk a Napóleon, Michelangelo, Koppány neveket, rég halott személyiségek, egykori viselőjük alakja rémlik föl bennünk. Ezek sorába tartozik a költő keresztnéve is. Annak tehát, hogy személyének e megkülönböztető nyelvi jele becsessé vált számára, nem csupán szubjektív oka, de rajta kívül álló alapja is volt. Ezt az alapot a nevet körülölelő *kollektív tudattartalmak* alkották. Nevének presztízse akkor növekedett meg a költő számára, amikor ezekkel a tudattartalmakkal érintkezésbe került: „A harmadikos olvasókönyvemben ... érdekes történeteket találtam Attila királyról ... Az Attila királyról szóló mesék fölfedezése azt hiszem, döntően hatott ettől kezdve minden törekvésemre, végső soron talán ez az élményem vezetett el az irodalomhoz, ez az élmény tett gondolkodóvá ...”²

A névvadás

Talán túlzásnak látszik egy gyermekkori műveltségélménynek ilyen életbe vágóan fontos szerepet tulajdonítani. Úgy véljük azonban, hogy az idézet egyetlen kiragadott példa csupán, amellyel József Attila szemlélteti azt a befolyást, melyet a nevében rejlő érték *folyton jelenlevő tudata és meg-megújuló élménye* gyakorolt emberi, költői sorsának alakulására. Tanulmányunk egyik célja, hogy az Attila névvel kapcsolatos, fennmaradt nagyszámú adalék felvonultatásával hitelesítsük a költő fenti

¹ József Attila *Összes Művei* III. Bp. 1958. 26.

² József Attila *Minden Verse és Versfordítása*. Bp. 1980. 603.

állítását. Ez adalékok között találunk olyat, amely a költő által idézett példánál érzékletesebben mutatja meg, hogyan épülhet be elidegeníthetetlenül a személyiségbe egy ilyen műveltségélmény, hogyan válhatnak a legbensőbb történések mozgatóerejévé a névvel kapcsolatos kollektív tudattartalmak. József Jolán emlékezete őrizte meg ezt az adalékot: a családi legendát, amely szerint *a szülés előtti napokban* a költő betegeskedő *édesanyja* „látogatóinak ismételtelen elmesélte *álmát: megjelent neki egy ősz, öreg ember, aki elmondta, hogy fia születik. És a fiút nevezze Attilának, mert híres ember lesz belőle.*”³

Az álomlátás kiemeli a költőnek az Attila keresztnévvel való találkozását a jóhangzás és a divat kormányozta névadás köréből és azokkal a hiedelmekkel és rítusokkal rokonítja, amelyek – az emberiség kulturális fejlődésének korábbi szakaszaiban – név és személyiség között szerves és lényegi kapcsolatot feltételeztek. A Mama névadásának idézett indoklása egy ősi, mágikus annunciáció-típusra vezethető vissza, amelyre a fentihez igen közel eső példát találunk Frazer híres művében: „*Chez les Lapons quand une femme était grosse et près de l'époque de sa délivrance, un ancêtre ou un parent défunt lui apparaissait en général en rêve et lui apprenait quelle personne morte devait renaître dans l'enfant, et de quelle personne l'enfant porterait donc le nom.*”⁴ A névadási legenda és a lapp asszonyok szokásáról beszámoló leírás lényeges pontokon egybevág. A névadó mindkét esetben a terhes anya, aki a szülést megelőző napokban pontos utasítást kap arra vonatkozólag, hogyan kell hívnia születendő gyermekét. A kinyilatkoztatás álomban történik, s a gyermek neve egy álomban látott személy szájából hangzik el. A párhuzamos szegmentumok alapján feltételezhetjük, hogy a József Jolántól idézett babona a Frazer által leírt vagy azzal rokon ősi hiedelemben gyökerezik. S ha ez így van, ebből megállapíthatjuk a Mama álomban szereplő „ősz, öreg ember” személyazonosságát is: halott, túlvilági lényről van szó, akivel – talán mint „álomban, éjjel, ittjárt Ősapával”⁵ – az álmot látó rokoni, vérségi kapcsolatban van.

Az álom József Attila születése előtt esett meg. József Jolán álom-leírása pedig évekkel a pálya tragikus lezárulása után látott nyomdafestéket. Nincs közvetlen adatunk arra, hogy a családi legenda a költő tudomására jutott volna, hacsak nem fogjuk föl a jóslatra („*híres ember lesz belőle*”) adott rejtett válasznak egyik utolsó versének keserűen kiábrándult sorát: „*híres vagy, hogyha ezt akartad*”. Nem kétséges azonban számunkra, hogy a költő nemcsak tárgya volt egy ambíciózus névadásnak, de mint a kérdésben leginkább érdekelt, címzettje és érzékeny befogadója is lett az ehhez fűződő családi hagyománynak. Kinek a lelkében hullhattak volna termékenyebb talajra a nevét indokló jósszavak, ki töprenghetett volna szorongóbb aggodalommal azon, meg tud-e felelni a neve által keltett várakozásoknak, ki lett volna illetékesebb annak mérlegelésére, igazat jósolta-e az „ősz, öreg ember”?

Ilyen töprengések fűzték szorosra a kapcsolat szálait, amelyek neve és lénye között az iskoláskönyv érdekes történeteinek olvasása nyomán szövődtek, s emelték minőségileg új, egzisztenciális szintre név és sors összefüggését. Amit a harmadikos elemista külsődlelesen, „intellektuálisan” kapcsolt az Attila szóhoz, arról az eszmélő fiatalember megtudta, hogy édesanyja jóvoltából eleve összetartozott nevével. A családi legenda fölötti töprengések során, azok révén fogantak tehát meg és eresztettek mély gyökereket a költő lelkvilágába plántált, névvel kapcsolatos elemi tudattartalmak. E tudattartalmak aztán *vadalanyul* szolgáltak, melybe a költő *beolthatta* nyelvelméleti spekulációit.

A szellemi kertészkedésnek ezt a módját figyelhetjük meg a költőt foglalkoztató egyik legfontosabb problematika, a *névadás* kérdése kapcsán. A családi legenda a névadásnak egy sajátos modelljét tartalmazza. Sajátossága abból az összeköttetésből ered, amelyet a Mama az „ősz, öreg ember” által a halott ősök birodalmával, illetve a túlvilággal talál. Ez az összeköttetés a családi hagyományt az evangélium egyik közismert jelenetével rokonítja, amelyben Mária az angyal közvetítésével az Istennel kerül kapcsolatba: „*És monda neki az angyal: Ne félj Mária, mert kegyelmet találtál az Istennél. És imé fogansz a te méhedben, és szülsz fiat, és nevezd az ő nevét JÉZUSNAK. Ez nagy léssen, és a Magasságos Fiának hivattatik . . .*”⁶ Ha eltekintünk az angyali üdvözlét vallási misztériumától, ami

³ JÓZSEF Jolán, *József Attila élete*. Bp. 1940. 6.

⁴ J. G. FRAZER, *Le Rameau d'Or*. Paris 1923. 239.

⁵ *József Attila, Ősapám c. versének egyik sora*. in *József Attila Minden Verse és Versfordítása*. Bp. 1980. 53.

⁶ *Lukács Evangéliuma* 1. 30., 31., 32.

lényegesen megkülönbözteti a bibliai idézetet mind a Frazer által leírt lapp népszokástól, mind a József Jolántól idézett esettől, lényegi közösséget is találhatunk az előbbi és az utóbbiak között: mindhárom névadó anya egy felsőbb akarat médiuma, a túlvilágról jött utasítás engedelmes végrehajtója. A Mama tehát a túlvilágról származó tudása folytán formált jogot a névadó rangjára, tekintette magát mindenkinél illetékesebbnek annak eldöntésére, milyen elnevezés illik az újszülöttre. A kinyilatkoztatásban feltárult tudás emberfölötti volta abban áll, hogy a Mama egy még nem létező személy jövőbeli sorsát előre látja, a nevet e sorsnak mint oknak az okozatát jelöli meg.

A névadásnak ezt a modelljét megtaláljuk Platon Kratyloszában is, ahol a homéroszi hagyományra hivatkozva Szokratész, majd Kratylosz azt fejtegetik, hogy a dolgok igazi neve isteni eredetű, „mert az csak nyilvánvaló, hogy az istenek a dolgokat valódi, természetes nevükön nevezik!”⁷ A névadó csupán ezt az isteni tudást közvetíti az emberekhez. A József-család névadási hagyománya tehát a kratylista álláspont mítikus alakváltozatával áll rokonságban. Ezt az álláspontot Platon fogalmi nyelven így összegezi: „nem mindenki adhat nevet, . . . csak az ún. *névalkotó*, ez pedig úgy látszik, szokás-illetőleg törvényalkotó az emberek között”; „nem mindenki gyárthat neveket, csak az, aki figyelembe veszi minden dolognak természetétől meglevő nevét, és ezt az ideát hangokban és szótagokban meg is tudja valósítani”⁸.

József Attila a névadás kérdésében lényegében ezt a kratylista álláspontot tette magáévá, csak éppen többé-kevésbé megfosztotta azt a családi legendában megismert mítikus alakjától. Azaz: a névadás jogát a megnevezett igazi természetének ismeretétől tette függővé, anélkül, hogy e tudásnak túlvilági vagy bármi módon irracionális eredetet tulajdonított volna. József Jolán könyvében érdekes történetet olvashatunk arról, hogy a költő a névadást már gyermekkorában a dolgokról szerzett ismeretekkel hangolta össze, illetve, hogy a dolgok képének a megismerés különös nézőpontja révén elszenvedett módosulásai gondolkodásában a nevek megváltoztatásának igényét vonták maguk után: „Csak egymással éreztük magunkat jól, a mi *elvárszolt világunkban*. Tudtuk, – és *csak mi tudtuk*, – hogy a *közönséges világ mögött van egy másik is*; ebben az emberek, állatok, tárgyak szerepe és egymáshoz való kapcsolatuk *egészen más; új neveket* találtunk hát a számunkra. Mi hárman, *püngrücek* voltunk, de *új, másoknak érthetetlen szavakkal jelöltük* a kutyák, széklábak, tányérok, rongyok, meg egyéb holmik *csak általunk ismert másik lényét is*.”⁹ József Jolán utal rá, hogy fivérével – pl. a húszas években – felidéztek e gyermekkori játék emlékét.¹⁰ A püngrücek játéka általa megörökített alakját alighanem ez utólagos értelmezések nyomán nyerte, akkor vált a költő formálódó kratylista öntudatának dokumentumává. Ez a kratylista öntudat, ez a megingathatatlan meggyőződés a maga igazában, lépett működésbe akkor, amikor az Ady-vízióban az intuicionista és intellektualista álláspontokkal szemben megadva a művészet egyedül üdvözítő meghatározását, a névadói formulával élt, hogy ezzel is hangsúlyt adjon szokás- és törvényalkotói kivételességének: „Se nem intuíció, se nem spekuláció – a művészet egy harmadik szellemiség, *mondjunk egy nevet: ihlet*.”¹¹

A Mama névadása azonban nem ilyen, a megismerő tevékenységet kiteljesítő, az ismeret igaz voltát szentesítő aktus volt csupán. Nemcsak azért esett választása az Attila névre, mert az „illet” születtendő gyermekére, hanem azért is, mert *különbözött* az adott társadalmi közegben megszokott nevektől. Ez a különbözés az őcsödi parasztemberek szemében olyan fokú volt, hogy a név megtagadására és egy megszokott névvel való helyettesítésére bátorította őket. De azoknak az ismerősöknek a reagálása is tanulságos, akik nem kívántak változtatni az egyszer már kiutalt néven: „*Nagy jövőt jósoltak neki, hiszen a neve is olyan furcsa volt*.” – mondja öccséről József Etelka egy régi interjújában.¹² A közeg reagálása fölfedi a névbe rejtett anyai ambíciót: nem pusztán annak előkelő hangulata vonzotta őt, hanem a híres emberre méretezett, „furcsa” név által fiának pályáivét kívánta előrreajolni, sorsát akarta kedvezően befolyásolni. Az ilyenfajta magatartás mögött az a meggyőződés rejlik, hogy a névadó a megnevezett személyt vagy dolgot hatalmába keríti, birtokba veszi.

⁷Platón *Összes Művei*. Bp. 1943. Kratylos, 512.

⁸Platón *Összes Művei*. Bp. 1943. Kratylos, 510., 508.

⁹JÓZSEF Jolán, *József Attila élete*. Bp. 1940. 5. 4.

¹⁰JÓZSEF Jolán, *József Attila élete*. Bp. 1940. 180.

¹¹*József Attila Összes Művei* III. Bp. 1958. 23.

¹²K. J., *Látogatás József Attila „másik” testvérénél* . . . Kis Újság, 1940. nov. 24.

A családi legenda ebben a vonatkozásban is ősi, vallásos-mítikus hagyomány mélyrétegeibe eresztte gyökereit. József Jolán álom-leírása a létezők fölött a névadás révén szerzett uralom olyan hiedelmeiből táplálkozik, mint a bibliai teremtményszó alábbi, közismert részlete: „És formált vala az Úr Isten a földből mindenféle mezei vadat és mindenféle égi madarat, és elvívte az emberhez, hogy lássa, minek nevezze azokat; mert a mely nevet adott az ember az élő állatnak, az annak neve.”¹³ Helyesen látta e sorokban Hegel az élővilág ember általi meghódításának mítoszát: „Le premier acte par lequel Adam a constitué sa maîtrise sur les animaux, fut de leur donner un nom, c'est-à-dire qu'il les a anéantis comme étants et en a fait des idéels pour soi.”¹⁴ A Mama álma ennek a felfogásnak egyik változata volt.

Ha a költő – mint feltételeztük – valóban töprengett az álomban elhangzott jóslaton, akkor a névadásban megnyilvánuló anyai ambíciót föl kellett ismernie és a benne rejlő erőt a maga önbizalmának, kitűnő vágyásának gyarapítására kellett fordítania. A családi legenda tehát ebben a vonatkozásban is kezdeményül szolgált a költő névadói öntudatának kibontakozásához. A személyek névadás útján történő birtokbavételének kérdését lentebb, más összefüggésben tárgyaljuk. Megelégszünk itt egy olyan példa említésével, amely József Attilának a *dolgok fölött* szerzett névadói befolyásra irányuló törekvését szemlélteti:

„Hadd mondjam el – emlékszik Fejtő Ferenc –, milyen furfangos módon vitte keresztül József Attila, hogy a *folyóiratnak az legyen a neve, amit ő javasol*. Cserépfalvinál ültünk együtt, Ignotus Pál, Attila; Hatvany Bertalan s jómagam, már vagy három órán át vitatkozva afölött, hogy lapunknak az legyen a neve, amelyet József Attila ajánl: *Szép Szó, avagy, amit mi szeretnénk*: Európa, Szabad Szellem, Esmélet, nem is emlékszem már a többi felmerült névre. Ekkor kopogtattak, s belépett a Proust-fordító, paptanáros arcú, kenetteljes Gyergyai Albert. S mintha csak az ő látása világosította volna meg József Attilát, hirtelen felderült, s így kiáltott: '– megvan! Tudjátok, mit csinálunk? *Felírjuk a neveket külön-külön cédulákra*, azokat bedobjuk Gyergyai kalapjába, s amit ő kihúzik, az ellen nincs vétő.' Meg sem várta beleegyezésünket, s már írni is kezdte az ajánlott címekeket egymás után. Az apróra összehajtott papírszeleteket betette Gyergyai kalapjába, aki behunyta szemét, és kihúzott egyet. Kinyitotta. – '– *Szép Szó!*' – hangzott a verdikt. Attila diadalmasan: 'Na, ugye, látjátok. *Szóval, Szép Szó a gyermek neve.*' Az, hagytuk rá kissé fanyarul. Lenn a kávéházban megvallotta, hogy *nem bízva a sors ítéletében, segítségére sietett azzal, hogy az összes cédulákra „Szép Szó”-t írt*. De akkor már nem változtathattunk a sors döntésén.”¹⁵

A Fejtő Ferenc által hűen megőrzött névadási formula: „Szép Szó a gyermek neve” arra utal, hogy a tréfás, furfangos megoldás háttérében a születendő folyóirat jelképes kisajátításának, társaitól való elhódításának, a névadói presztízis megszerzésének szándéka állt. De nemcsak a kimondott szentencia, hanem a sorsszerűséget manipuláló eljárás a maga egészében a névadási procedurák egyik ősi típusával, az ún. „köldöknév” kiválasztásával tart rokonságot, amikor is a névadók felsorolnak egy seregnyi nevet az újszülött jelenlétében. Azt a nevet kapja a gyermek, amelyet éppen a placentának a köldökzsinórrol való leszakadásakor ejtenek ki. Persze, gondosan ügyelnek arra, hogy az esemény bekövetkeztekor a kívánt név hangozzék el.¹⁶ A hozzá közelállóak fölismerték a játék mögött és komolyan vették a költő névadói ambícióját. Erre utal az a mondat is, amellyel Ignotus Pál szárszói sírbeszédében hangsúlyozta, hogy József Attila a *magáénak* vallotta a Szép Szót: „A *folyóirat, az írói kör, az emberi közösség*. . . *Tőled kapta nevét.*”¹⁷ A költő nem csupán a folyóirat címének kiválasztása folytán szolgált rá arra, hogy névadói szerepét komolyan vegyék barátai. Amint a keresztapa az őskereszténységben felelős volt a neofita vallási magatartásáért,¹⁸ úgy ő is lelkiismeretesen ügyelt szellemi szülőtte nevének jóhírére. Amikor a folyóirat címével kapcsolatban a korabeli sajtóban kifogások merültek föl, József Attila a

¹³ Mózes I. könyve 2. 19.

¹⁴ Idézi: Nancy HUSTON, *Dire et interdire*. Paris, 1980. 27.

¹⁵ FEJTŐ Ferenc, *József Attila, az útmutató*. Bp. 1948. 21.

¹⁶ Claude LÉVI-STRAUSS, *La pensée sauvage*. Paris, 1962. 244. A különböző, ezzel analóg divinációs eljárásokról I. VICTOR LAROCK, *Essai sur la valeur sacrée et la valeur sociale des noms de personnes dans les sociétés inférieures*. Paris, 1932. 33–35.

¹⁷ *József Attila temetése*. Szép Szó, 1937. dec. 386.

¹⁸ Albert DAUZAT, *Les noms de personnes*. Paris, 1934. 56.

névetimológiát hívta segítségül, hogy eloszlassa a félreértéseket: „*Szép Szó magyarul nem fölcicomázott kifejezést, hanem testet öltött érvet jelent.*”¹⁹

A névadói öntudat mindkét elemzett összetevőjének: az igaz név tudásának és a megnevezett fölötti hatalomnak igen nagy jelentősége van „a költészet – névvarázs” teória értelmezése szempontjából. Ez elmélet értelmében a költő tevékenysége lényegében az eredeti névadói tett megismétlése. A költemény a megszületett név analogonja. A névvarázs-elmélet szerint tehát a költő az a személy, aki ismeri a létezők igaz természetét, másrészt, aki szavaival mintegy hatalmába keríti a világot.

Név és viselője

Ez a névadói szereptudat eltér a ma uralkodó felfogástól, amely szerint nevet bárki adhat, a dolog igazi természetének ismerete nélkül is, s azért, hogy valakit vagy valamit jellel látunk el, ez még nem kerül befolyásunk alá. Ez a felfogás azon az előföltevésen nyugszik, hogy a név kijelölése megegyezés függvénye, a név csupán címke a létezőkön, amely következmények nélkül kicserélhető egy másikkal, tehát hogy a jelölt és jelölő viszonya önkényes. A névadással kapcsolatban idézett példáink ezzel homlokegyenest ellentétes előföltevésen alapulnak. József Attila névszemléletének mélyebb megértése érdekében, magunk mögött hagyva a névadás kérdését, ezt, a név és viselője kapcsolatáról kialakított, megszokottól eltérő előföltevést kell közelebről szemügyre vennünk.

Erns Cassirer benne látta a mágikus-mitikus nyelvszemlélet axiómáját: „*l'essence de chaque chose est enfermée dans son nom . . . le monde des choses et le monde des noms sont dans une seule relation indifférenciée d'action réciproque, et constituent par conséquent une seule et même réalité. Dans chacun de ces mondes ont cours une même forme de substantialité et une même forme de causalité qui font de ces mondes ainsi unis entre eux un tout clos sur lui-même. Là où nous ne voyons qu'un signe et une ressemblance entre le signe et la chose, c'est l'objet lui-même, pour la conscience magique et, pour la perception magique, qui est présente.*”²⁰ Az adott keretek között nem vállalkozhatunk annak a mágikus nyelvfelfogást elemző könyvtárnyi szakirodalomnak az alaposabb bemutatására, amelyből a fenti idézetet kiemeltük. Ennek az irodalomnak a Cassirer leírását nagyjából fedő, attól terminológiájában vagy részletkérdésekben eltérő megfogalmazásait tömören így foglalhatjuk össze: *A név és viselője között szerves, szükségszerű összefüggés van; a név nem csupán jelöli tárgyát, hanem lényegileg azonos vele; név és megnevezett kölcsönösen hatnak egymásra; a személyiség életerejére a nevében összpontosul; a név a személyiségnek reális, konstitutív eleme.*

Ez tehát az az előföltevés, amelyet József Attila a magáévá tett. A keresztneve körül kialakult hiedelmek egyaránt azon a feltételezésen alapultak, hogy az Attila név elhatározó befolyást gyakorolt sorsának alakulására. E hiedelmek kibontakozását végső soron a tulajdonnév két, egymással összefüggő sajátossága tette lehetővé. Ez a szófaji változat egyrészt egyetlen személyt jelöl, szemben a köznévvvel, amely valami általánosra utal. Másrészt, míg az egyén, a konkrét egyediség a születéstől a halálig folyton változó, képlékeny, rugalmas valóság, addig a hozzárendelt név állandó, változatlan entitás. E kettősségből feszültség támad jelölő és jelölt között.²¹ A feszültség megszüntetésének kézenfekvő módja, ha a jelölőt, a merev tényezőt cél-okká változtatják, télosznak fogják föl. Ami a változásban állandó marad, úgy tekintik, mintha úr lenne a változás fölött, rávonatkoztatják, hozzá viszonyítják az életpálya minden állomását. Azok az események, helyzetek, amelyek ellentétben állnak az életanyagban rejlő cél megvalósulásával, kitérőnek, késleltető vagy „mélyebb értelemben” előre vivő tényezőnek minősülnek. Hangsúlyt azok az élettények kapnak, amelyek közelebb segítenek a név által sugallt célhoz. Nem szükséges a pálya végéig várni, hogy a télosz beteljesüljön. Előbukkanhat annak egy

¹⁹ József Attila *Összes Művei* III. Bp. 1958. 186.

²⁰ Ernst CASSIRER, *La philosophie des formes symboliques*. Paris, 1972. I. *Le langage* 62; II. *La pensée mythique* 62.

²¹ Ebben a kérdésben Kripke tételére támaszkodom, amely szerint a tulajdonnév „designateur rigide”, azaz merev jelölője tárgyának. Kripke elméletét ismerteti Jean MOLINO, *Le nom propre dans la langue* c. cikkében (*Langage* 1982. 14–15., 16.) és Gilles GRANGER, *A quoi servent les noms propres* c. tanulmányában (uo. 31–32.).

fordulója mögül, feltűnhet annak egy emelkedője után, hogy ettől fogva már mindvégig uralja a hátralévő életszakaszt.

Az Attila tehát *teleologikus* név: általa eszmeileg, előzetesen megjelenik a költő életében az az életminőség, amelynek a valóságban is meg kell nyilvánulnia. A keresztnév nem „tükrözi”, hanem vezérli a sorsot. Csillag, amely mutatja az irányt, amit József Áron fiának követnie kell. A teleologikus nevet Albert Dauzat joggal vezette vissza a fentebb ismertetett, ősi eredetű nyelvfelfogásra: „Je nom exercera, croit-on, une influence sur l'enfant. *Les Romains, par exemple, nommaient un garçon Fortis, non parce que le nouveau-né semblait courageux mais pour qu'il le devint.* . . . A l'heure actuelle, il existe encore des esprits qui croient à l'action du prénom sur l'individu. Rappelons . . . le charmant nom italien *Bentivoglio*, 'je te veux bien' . . .”²²

Aki hisz abban, hogy a név hatást gyakorol viselője sorsára, hajlamos arra, hogy adott esetben állást foglaljon a kettejük viszonyával kapcsolatban. Annál nagyobb valószínűséggel megteszi ezt, minél közelebb áll hozzá a szóban forgó személy, illetve minél különösebb, figyelemre méltóbb maga a név. Az őcsödi parasztemberek nem ismerték a ferencvárosi jelenc édesanyjának névadási szándékát és talán valóban nem volt tudomásuk az Attila névhez fűződő kollektív tudattartalmakról. Csupán a költő szociális helyzetéhez nem illő és a maguk környezetéből kirívó, idegen elemet érzékelték a keresztnévben, amit mint káros kinövészt, kíméletlenül leoperáltak, eltávolítottak a gyámságuk alá került gyermekről. Más ismerősök is a név furcsaságára, a megszokottól elütő voltára figyeltek föl, de az őcsödiekkel ellentétben nem helyettesítették azt a szerény viszonyok között élő József-család sarjához jobban illő, „normális” elnevezéssel, hanem elismerve az adott név teleologikus funkcióját, a gyermek jövődó sorsát igazították az őt jelölő nyelvi elem különösségéhez: „Nagy jövőt jósoltak neki, hiszen a neve is olyan furcsa volt.”

A név és viselője közötti összefüggésre vonatkozó állásfoglalás kialakulásának mechanizmusát jól tanulmányozhatjuk Platon Kratyloszában, ahol Szokratész magyarázatot keres arra, miért vonta kétségbe Kratylosz vitapartnerének, Hermogenésznek a nevét: „Az meg, hogy azt állítja, hogy neked a valóság szerint nem Hermogenes (= Hermes fia) a neved, — úgy sejttem — gúnyolódás; biztosan arra céloz, hogy törekvéseid a meggazdagodásra mindig balul ütöttek ki.”²³ Kratylosz a példa szerint úgy jutott el negatív ítéletéhez, hogy a vitapartnerének sorsáról alkotott képet összemérte a névhez fűződő, egyéni módon értelmezett mitológiai képzetársulásokkal. Ugyanezt a képletet fedezhetjük föl Ignotus Pál emlékezésének a húszas évek József Attilája fogadtatását felidéző részletében: „József Attilát ekkor az avantgarde szűk körén túl *alig ismerték* s ott is *csak két különössége miatt*. Az egyik a *keresztneve* volt, amely *jobban illett volna egy vívóbajnokhoz vagy függetlenségi képviselőhöz, mint egy forradalmár lírikushoz.*”²⁴ Ignotus Pál azért találja össze nem illőnek a költő személyét és nevét, mert a forradalmár költő szerepét nem tudja összeegyeztetni azokkal az asszociációkkal, amelyeket benne az Attila név kelt. Állásfoglalását a név ritkasága hívja ki, hiszen a Sándor (Petőfi keresztneve), az Endre (Ady utóneve), a Lajos (Kassák neve) semmivel sem alkalmasabb egy forradalmár költő megjelölésére, mégsem botránkoztatták meg sem őt, sem mászt úgy, mint az Attila név.

József Attila, mint ez a névadással kapcsolatos fejtegetéseinkből is kitűnik, hitt a név és a megnevezett közötti kölcsönhatás lehetőségében, és — megismerve a nevéhez fűződő kollektív tudattartalmakat, majd találkozáva az idézett családi legendával — bensőségesen azonosult keresztnevével. Az előző fejezetben felsorolt példákon túl, utal a fiatal költő nyelvi narcizmusára Cserépfalvi Imre memorárja is: „Közben — írja a költővel egy párizsi diákétteremben folytatott beszélgetésükről szólva — kolléganői átkiabáltak az asztalunkhoz: 'Salut, Attila'. Mikor megjegyeztem, milyen jól ejtik ki a lányok a névét, kedves mosollyal válaszolt: *azt hiszi, hogy a nevének is van bizonyos varázsa.*”²⁵ Ez a névbirtokosi öntudat sugárzik ennek, a Cserépfalvi által leírt esettel közel egykorú versnek játékosan mellédöngető soraiból, amelyet a költő Párizsból nővérének levelében küldött el: „Ó, burzsoá, ó proletár! — *En, József Attila, itt vagyok!*”

²² Albert DAUZAT, *Les noms de personnes*. Paris, 1934. 7–8.

²³ Platon *Összes Művei*. Bp. 1943. Kratylosz 501.

²⁴ IGNOTUS Pál, *Csipkerózsa*. Haladás, 1947. aug. 14.

²⁵ CSERÉPFALVI Imre, *Egy könyvkiadó feljegyzései*. Bp. 1982. 63.

Megtaláljuk költészetében annak az ősi hiedelemnek a nyomait is, amely szerint a név a személyiség reális konstitutív eleme, és amelyet Cassirer az egyiptomi mitológiából vett következő példával szemléltetett: „à côté du corps physique de l'homme se trouve d'une part son Ka (= lélek), d'autre part son nom, qui est en quelque sorte le 'sosie' spirituel du corps. Et, de ces trois déterminations, c'est précisément la dernière qui devient de plus en plus l'expression véritable du 'soi', de la personnalité de l'homme.”²⁶ József Attila szerint ez a fordulat a halál után következik be, amikor a mindig mozgékony, változó test sírba száll és elenyészik, s a személyiség emlékének továbbélése egyedül a szilárd, állandó elem, a név romlatlan fennmaradásán múlik. „Íme, hát meglettem hazámat, / a földet, ahol nevetem / hibátlanul írják fölém, / ha eltemet, ki eltemet.” Ez a gondolat már egy viszonylag korai versében, a *József Attila* c. tréfás sírfeliratban is felbukkan, amelynek szövege a költői személyiség legfontosabb lelki, erkölcsi tulajdonságait, mint a címbe foglalt név jelentéstartalmait fejt ki.

De József Attila nemcsak saját ügyében foglalt állást. Hozzá közel álló személyek nevééről is ítéletet mondott vagy más módon bevonta azokat eszmékedéseibe. Természetes, hogy a szeretett lény iránti érzéseit rávetítette annak nevére. Rendkívül érdekes adalékot őrzött meg ezzel kapcsolatban Vágó Márta: „Azt ajánlottam, hogy sétáljunk egyet a kertben, süt a nap. Kijött, és az olvadó hókupacok között járkálva, miközben a bádogereszről csurgott a hó, kezdte mondani, hogy verse van készülődben és elmondta a *Flóra-hexameterek* első sorait. Aztán így szólt: – Nem neked írom, mert nézd, *azelőtt azt hittem, hogy a nevedhez egészen különös közöm van*, már három Márta nevű nőbe voltam szerelmes, és *azelőtt ez a név nekem nagyon tetszett, mintha ez volna a legszebb női név a világon, de most már nem . . .* Mit szólsz te ehhez? – kérdezte. – Én magam is valahogy így vagyok a nevemmel – feleltem mosolyogva –, *azelőtt nagyon tetszett nekem, de mióta Németországban voltam, ahol ez a legközönségesebb nevek közé tartozik, minden szakácsnőt és házmesternét Marthának hívnak, már nekem sem tetszik. – Erre te ezt mondd! – szörnyűlködve mondta ezt és megrökönyödve méregetett. Eszembe jutott borzalmas öcsödi emléke, hogy elvették a nevét, és azt gondoltam, hogy biztosan azért ily nagy csalódás neki, hogy közönyösen fogadom nevem értékcsökkenését. Hiszen nyilvánvalóan *sértésnek szánta azt, amit mondott és nem is csekélynek. . . .* De ő így folytatta: – Van itt egy ápolónő, *akit Flórának hívnak, ez nagyon szép név, gyönyörű tradíciói vannak. Azt hiszem, ez a nevet fogom választani, ehhez fogok verseket írni.*”²⁷*

Nem nehéz fölismerni a költő mondataiban az alapképletet: név és viselője közötti belső, szerves kapcsolat előföltévesztését. Ez tette lehetővé, hogy a három szóban forgó nő iránti vonzalma akadálytalanul átterjedjen nevükre. A személyekkel kapcsolatos szerelmi érzés a nyelvi szférában „esztétikai” gyönyörködéssé („nagyon tetszett”, „legszebb női név”) szublimálódva, misztikus élménnyé mélyülve („egészen különös közöm van”) jelent meg. A személy iránti vonzalomnak a névre történő transzponálása földi szerelemnek, „esztétikai” élvezetnek és misztikus érzelemnek ugyanezt az ötvözetét eredményezte Thomas Mann *Doktor Faustus*ának következő részletében: „*választásomban nem csekély szerepet játszott a bájos leányka neve, Helene, ez a drága szó. Az ilyen név dicsfényvel egyenlő, varázsa alól senki sem vonhatja ki magát*, még ha viselője külső megjelenése a névvel járó nagy várakozásokat csak szerény polgári mértékben elégíti is ki, és azt is csak átmenetileg, rövid időre, mulandó, ifjonti bájai révén.”²⁸

Thomas Mann hősenek vallomása egy lényeges ponton különbözik a költő Márta-szerelmeit kommentáló soroktól: míg a *Doktor Faustus*ból idézett részletben a „drága szó”, a Helene név szította magasra a szerelem lángját, borította dicsfénybe a név tulajdonosát, addig a Márta név presztízse a viselői iránt érzett szerelem *következménye* volt. Ebben a vonatkozásban a Thomas Mann-idézetre Vágó Márta memoárjának a Flóra-szerelemre utaló sorai rimelnek, amelyek szerint a költő az állítólagos ápolónő által ébresztett gyengéd érzelmeit a Flóra névben való esztétikai gyönyörködés álarcába burkolva juttatta kifejezésre. Mind Helene, mind Flóra esetében a női név „gyönyörű tradíciói”, antik mitológiai hagyományai ejtették rabul a hőst, illetve a költőt. Flóra valóban varázslatos nőalak, a

²⁶ Ernst CASSIRER, *Le langage et le mythe*. Paris, 1973. 67.

²⁷ VÁGÓ Márta, *József Attila*. Bp. 1975. 304–305.

²⁸ Thomas MANN, *Doktor Faustus*. Bp. 1977. 15.

római mitológiában a növényvilág, főként a virágok megszemélyesítője, de – egy Junóval kapcsolatos mítoszban játszott szerepe folytán – a termékenység, a tavasz istennője is.²⁹

E „gyönyörű tradíciók” ismeretében igazat kell adnunk a költőnek. A Flóra-ciklus Hexaméterek c. darabja legalább olymértékben a névhez, mint annak viselőjéhez írott vers. A név *nyelvi* jelentéstartalmai és a szeretett lény *embéri* tartalmai elválaszthatatlanul összefonódnak benne. Művészi hatásának egyik fontos összetevője, a természeti, emberi, mitológiai szférák virtuóz egymásba játszatása annak köszönhető, hogy a Flóra név egyszerre idézi föl az éledő természetet, a görög istennő alakját és a fiatal lányt, akibe a költő szerelmes volt:

Roskad a kásás hó, cseperészetet a bádogeresz már,
elfeketült kupacokban a jég elalél, tovatűnik,
buggyan a lé, a csatorna felé fordul, csereg, árad.
Illan a könnyű derű, belereszket az égi magasság
s boldog vágy veti ingét pírral a reggeli tájra.

Látod, mennyire, félve-ocsúdva szeretlek, Flóra!
E csevegő szép olvadozásban a gyászt a szivemről,
mint sebről a kötést, te leoldtad – újra bizsergek.
Szól örökös neved árja, törekeny bájú verőfény,
és beleborzongok, látván, hogy nélkülöd éltem.

Vágó Mártával szemben tanúsított magatartásának figyelemre méltó sajátossága az, hogy egykori szerelmét a költő nem közvetlenül, személyében sérti meg, hanem *a bántást nyelvi útra tereli*, érzelmi elhidegülését *nevének értékcsökkenésével* demonstrálja. Az érzelmhullámnak és a név értékingadozásának erre a szoros összefüggésére Goethe önéletrajzában olvashatunk analóg példát, akinek fantáziája ugyancsak szabadon járt-kelt a név és elnevezett „pólusai” között:

„Mint oly sokan, én is szerelmes voltam a nevembe, és fiatal, műveletlen emberek módjára felírtam, ahová csak lehetett. Egyszer szépen, pontosan bevéstem egy megfelelő fiatal hársfa kérgébe. A rákövetkező ősszel, mikor szerelmem Annette iránt delelőjére hágott, nem röstelltem a fáradságot, és nevét az enyém fölébe véstem. A tél utóján azonban, mint szeszélyes udvarló, minden alkalmat megragadtam, hogy Annette-emet gyötörjem, bosszantsam; tavasszal véletlenül elvetődtem a hársfához, és mit láttam: a fában erőteljesen meginduló nedű a leányka nevét jelző s még be nem forrott vágásokon át kibuggyant, és *ártatlan növényi könnyekkel áztatta az én nevemnek már megkeményedett vonásait. Mélységesen megrendített, hogy őt itt sírni láttam miattam*, aki gonoszkodásommal annyiszor fakasztottam könnyet a szeméből. Gazságom s az ő szerelme emlékére az én szememet is elfutotta a könny, *siettem hozzá, hogy kétszeresen, háromszorosan is bocsánatáért esedezzem*, s az eseményből idillt írtam, amelyet sohasem tudtam meghatottság nélkül elolvasni vagy másoknak előadni.”³⁰

De a költőt nemcsak női nevekkel kapcsolatban fogta el az érzés, hogy „különös köze” van hozzájuk. Ahogy a *Hexaméterek* hullámai szerelme tárgyának nevét ringatják, úgy rejtik a fiú tisztelettel övezett német író nevét a *Thomas Mann üdvözlése* c. vers sorai: „Arról van szó, ha te szólsz, ne lohadjunk, / de mi *férfiak férfiak* maradjunk / és nők a nők – szabadok, kedvesek – s mind *ember*, mert az egyre kevesebb.” A költő itt a „Mann” szó magyar jelentését (férfi, ember) kiaknázva mintegy azt sugallja, hogy a nagy német író nemcsak azzal mutat példát, *amit* mond, nemcsak Magyar Színház-beli *személyes* szereplésével áll ki a fasizmus ellenében, de *neve* is a Szép Szó által hirdetett harcos humanizmust, *férfias emberszeretetet* képviseli.³¹

A példák nyomán kirajzolódik előttünk az a felfogás, amelyet József Attila név és viselője szoros egységéről és kölcsönhatásáról alkotott. E felfogás ismerete alapvető fontosságú számunkra a „költészet – névvarázs” alaptételen épülő nyelvészeti, s különösképpen a nyelvi műalkotásról alkotott

²⁹ KERÉNYI Károly, *Görög mitológia*. Bp. 1977. 103.; TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, *Mitológia*. Bp. 1963. 270.

³⁰ J. W. GOETHE, *Költészet és valóság*. Bp. 1982. 249–250.

³¹ Az összefüggésre Kassai György hívta föl a figyelmemet.

József Attila-i koncepció megértése szempontjából. Ha ugyanis a szó (a név), mint a költő állítja, keletkezésekor költemény volt, a költemény pedig a születő szó (név) szerepét játssza, ha a költemény neve annak a dologi csoportnak, amelyet bontatlan egységbe foglal, akkor a vers és a világ viszonya analóg azzal az összefüggéssel, amely a nevet és viselőjét kapcsolja egymáshoz. A nyelvi műalkotás nem pusztá jel, másolat, hanem ekvivalense, szemléleti helyettese tárgyának. A befogadó nem a valóság részleteinek látszatát szemléli a versben, hanem itt és csak itt találja magát közvetlenül szembe azzal, amit e részletek egyébként eltakarnak előle: a világegésszel. A költemény úgy sűríti magába a világegész esszenciáját, mint ahogy a névben összpontosul birtokosának életerejére. Amint tehát a név hat a megnevezett személy vagy dolog sorsára, úgy alakítja a mű a maga képére azt, aminek neve: a világot.

A név első tulajdonosa és későbbi birtokosa

Az első fejezetben tisztáztuk, hogyan gondolkodott József Attila a névadó és a megnevezett közötti összefüggésről. A második rész megvilágította a költő felfogását név és viselője kapcsolatáról. Az eddig leírtak alapján, a gondolatmenet következő izületében tanulmányozhatjuk a *kontaktust*, amelyet szerinte a névadó a név átruházása révén *a névvel nem rendelkező új élet és a csak neve által létező elenyészett valahai híresség között* létesít. A sajátos gondolkodásmód, amely az ilyenfajta kapcsolatlétesítés mögött munkál, abban a speciális esetben érhető tetten leginkább, amikor a névadó maga is érdekelt az ügyben, mert az ő személyével esik egybe a név eredeti tulajdonosa. Azaz amikor valaki, mint József Attila, a saját nevét akarja átadni az újszülöttnak: „*A kicsi neve Makai József Attila legyen, esetleg Makai Attila Áron, – de Kristóf sem rossz.*” – olvassuk József Etelkának Hódmezővásárhelyre írott levelében.³²

Értelmezhetjük ezt a mondatot a primitív népek egyik szokása alapján, amely szerint, ha egy férfi egy ismerős terhes nőt meglát, gyermekének adhatja a saját nevét. „*Pour l'enfant, il équivaut a recevoir une parcelle de la personnalité de son 'parrain'*. Pour le 'parrain', il équivaut a avoir la certitude de se survivre dans la personne de cet enfant. Il ne mourra plus. Tout le clan et toute la parenté de l'enfant le retiendront à jamais. Comme fils adoptif, il le traftera mieux que ses propres enfants, car ce qui continue la vie, ce n'est pas la paternité, c'est la transmission du nom. Au point de vue religieux voila donc un homme et un enfant unis dans les mêmes participations mystiques.”³³

De a költő levélrészlete mögé vetíthetjük Dickens *Cooperfield Dávid* c. regényének alábbi részletét is, amelyben a házasságban sokat szenvedett, majd elvált Trotwood Betsey kisasszony, a regény főhősnének nagynénje nevét Copperfieldné születendő gyermekére akarta ruházni: „*Hát idefigyelj, gyermekem: én attól a perctől fogva, hogy megszületik ez a lány . . . – Vagy esetleg fiú – vágott közbe anyám nagy merészen. – Mondtam már, hogy lány lesz. Érzem előre – felelte Betsey kisasszony. – Ne ellenkezz velem. Szóval én ennek a lánynak jó barátja akarok lenni a születése pillanatától fogva. Én leszek a keresztanyja ennek a lánynak és csak arra kérek, hogy kereszteljék őt Copperfield Trotwood Betseynek. Én nem fogom hagyni, hogy ez a Trotwood Betsey elhibázza az életét. Az ő érzelmeivel senki sem fog léha játékot űzni, szegénykémmel. Jó nevelést kell majd kapnia és meg kell őt óvni attól, hogy ostoba fővel megbízzon olyanokban, akik méltatlanok a bizalmára. Erre majd nekem lesz gondom.*”³⁴ A bogaras nagynéni, afölötti fölháborodásában, hogy Copperfieldné mégis fiút mert szülni és így megfosztotta őt a lehetőségtől, hogy egy ifjú Trotwood Betseyben újraélhesse életét javított kiadásban – megszakítja kapcsolatait a kis családdal. Ha József Attila nem is tett ilyet Makai-ékkal, s ha levelének hangneme játékos, évődő is, nincs kétségünk afelől, hogy a két példában demonstrált felfogás a név közvetítésével létrejött kapcsolatról két személy között, éppúgy nem állt távol gondolkodásától, mint a névadói befolyásba, illetve név és viselője közötti kapcsolat szerveségébe vetett hit.

³² József Attila *Válogatott Levelezése*. Bp. 1976. 285.

³³ Victor LAROCK, *Essai sur la valeur sacrée et la valeur sociale des noms de personnes dans les sociétés inférieures*. Paris, 1932. 129–130.

³⁴ Charles DICKENS, *Cooperfield Dávid*. Bp. 1956. 15.

De nemcsak névtadói szerepében gondolkodott a fentebb jellemzett módon, hanem akkor is, amikor magát látta a név új birtokosának pozíciójában és a név régi viselője, akivel érintkezésbe került, egy régen meghalt legendás hírű hun király volt.

Ennek a kapcsolatnak az alapja az a hiedelem, hogy – mint az előző fejezetben megállapítottuk – a halott teste elenyészett, de személye a nevében tovább él, ezért elegendő kimondani azt, hogy szelleme megjelenjék. E hiedelem a különböző népeket ellentétes magatartásmódok kialakítására ösztönözte. Egyes közösségek félnek a halott ősöktől, s ez magyarázza az elhunyt nevének kiejtését szigorúan megtiltító tabut, amelyre tengernyi példát találunk az etnográfiai irodalomban. Ezen a félelmen alapul a névadási tabu is: az elhunyt nevének ideiglenes vagy végleges kiiktatása a használatból, mert – úgy mond – a névazonosság súlyos ártalmára lenne a név új birtokosának.

Más népek, ellenkezőleg, fontosnak tartják a halott ősök nevének átruházását az utódokra. A Mama álma révén az Attila név kiválasztása ez utóbbiak hagyományaihoz kapcsolódott. József Jolán leírásában ugyan nem esik szó kimondottan a név eredeti viselőjéről, de a vele párhuzamba állított lapp névadási szokásban jelen van ez a mozzanat: az álombeli jós arról tájékoztatja a szülés előtt álló asszonyt, „*milyen halott személynek kell újjászületnie a gyermekben*”. Ez a jóslat válik valóra a névadás pillanatában. A gyermek „est investi d'une force sacrée; par l'intermédiaire de quelques syllabes proférés d'une façon particulière, l'âme d'un ancêtre descend soudain en lui, le groupe le reconnaît pour un des siens, il n'est plus seulement un être quelconque de chair vivante, il a une personnalité, toutes les vertus religieuses et sociales incluses dans le nom se sont comme déversées sur lui.”³⁵

Az álomban elhangzott jóslat valóra váltásának, az Attila név kimondásának pillanatában a Mama elképzelése szerint valami hasonló eseménynek kellett bekövetkeznie. Hogy a költő és a nomád uralkodó találkozásának e felemelő eseményét pontosabban rekonstruálhassuk, figyelmünket az idézet kiemelt mondatára, a névazonosság létrejöttére kell összpontosítanunk. Ha a halott léte nevének függvénye, ha az élő neve lényének lényegi tartozéka, akkor a névazonosság nem a véletlen pusztá játéka, amely semmilyen következménnyel nem jár a közös név viselőjére nézve, hanem reális összekötő kapocs két személyiség között. Az algonkinoknál például, ha két ember ugyanazt a nevet viseli, egymás alteregójának számítanak. A névazonosság létrehozása ennél fogva az érintkezési mágia egyik fajtája, amely azon az elgondoláson alapul, hogy a tulajdonságok egy szimpatikus láncon továbbíthatók. Az azonos néven, mint valamely érintkezési felületen testi, szellemi, erkölcsi tulajdonságok, erők vagy gyengeségek szivárognak át egyik személyből a másikba, a halottból az élőbe.

Van azonban egy figyelemre méltó hangsúlyeltolódás a lapp névadás és a Mama álma között. Míg az előbbi esetben a név eredeti viselője egy elhunyt *előd*, sokszor közeli rokon, addig az Attila egy *nagy hírű* mitikus-történelmi alak neve. Ahogy Mária fia az angyali üdvözlésben azért kapja a Jézus nevet, mert „*nagy léssen*”, úgy József Áronné gyermekének a hun király nevét azért adta, mert „*híres ember lesz belőle*”. A hit abban, hogy az újszülöttben valamely vérrokon éled újra, máig nem enyészett el, de egyre nagyobb teret engedett annak a névadási szokásnak, amelynek értelmében a gyermek *idegen* személy nevét kapja.

Ahhoz, hogy a név kiválasztójának figyelme feléjük forduljon, az idegen személyeknek *presztízzsel* kell rendelkezniük. Az európai népek történetének egyik szakaszában ez a presztízs a keresztény vallás hőseihez, a vértanúkhoz, szentekhez fűződött. Egy-egy szent nevének a gyermekre történő átruházásával a túlvilágon nagy befolyással rendelkező, az égi hierarchiában fontos helyet elfoglaló személy gyámsága alá helyezték, oltalmára bízták a szülők vagy a keresztiszülők az újszülöttet. Még ebben, az egyház által kanonizált névadási rendszerben is fennmaradtak a mágikus tradíciók, amelyek szerint egy-egy szent nem csupán óvja azt, aki nevét átveszi, de bizonyos tulajdonságait is reáruhazza. Még erősebben élt ez a hagyomány az olyan esetekben, amikor valamely „pogány” személy vagy egy világi híresség nevét adták az újszülöttnak: „Les noms de princes et des rois ont toujours joui d'une grande faveur. Les rois de France ont multiplié sur notre territoire les Louis, les Henri, – au XVIe siècle les François.”³⁶ Az ősi hiedelem e névadásokban is módosult. Nevét az újszülött nem azért kapta, mert a

³⁵ Victor LAROCK i. m. 38–39.

³⁶ Albert DAUZAT i. m. 63–64.

név eredeti tulajdonosa rokonságban, leszármazási viszonyban volt vele, hanem azért, hogy abban *legyen*. A névazonosság *teremtette* a rokonságot. József Attila rokonsága a nomád uralkodóval ilyen, név által teremtett rokonság volt.

A nevek nagy része felidézheti egy vagy több viselőjének alakját, azok tudatában, akik e személyekről ismeretekkel rendelkeznek. Egy viszonylag kis csoportjuk mégis oppozícióba állítható túlnyomó többségükkel. Csak ez a kisebbség rendelkezik – természetesen csupán bizonyos kultúrákban – feltétlen képességgel arra, hogy *egyetlen* személyiséget idézzon föl, elmosva az emlékezetben minden más viselője figuráját. Ezeket némi szójátékkal „magántulajdon-neveknek” nevezhetnénk. A tanulmány kezdeti fejtegetéseiben közülük példaként a Napóleon, Michelangelo, Koppány neveket soroltuk föl. Lévi-Strauss figyelmeztet az itt keletkező érzéki csalódásra. Szerinte pl. a Vercingétorix nevet csak azért köztjük egyetlen személyhez, mert nem ismerjük a korabeli gall valóságot, amelyben ez a szó sokakat jelölhetett.³⁷ Ez kétségkívül így van, de nem változtat azon a tényen, hogy az utókor épp e nem-tudás folytán képes mindannyiszor minden erőfeszítés nélkül azonosítani egy név kimondásával egy elmúlt kor jelentős történelmi személyiségét, sőt, ha netán ismer másokat, akik e nevet használják, ezt az ismeretét elhanyagolja, hogy megőrizhesse az egyszeri referenciát.

A név és az adott, egyszeri személyiség azonosítása során felidéződnek e személyiség attribútumai: erényei, hibái, a vele megtörtént fontos események, az általa végrehajtott jeles tettek, legfőbb sorsfordulatai. Ez az a képzetkör, amit mi a névhez fűződő *kollektív tudattartalmaknak* neveztünk, amire József Attila a Flóra név kapcsán a név „gyönyörű tradíció”-ként utalt, s amelyről Lévi-Strauss így ír: „chaque prénom possède, consciemment ou inconsciemment, une connotation culturelle qui imprègne l'image que les autres se font du porteur”.³⁸ Mindenki, aki utóbb fölveszi az ilyen nevet, részesülni kíván eredeti viselőjének attribútumaiból, szert akar tenni olyan tulajdonságokra, amelyek a név „első” birtokosát képessé tették a szóban forgó tettek végrehajtására, bizakodik abban, hogy az ő sorsában is hasonló szerencsés fordulatok állnak be, stb. Ezek, az Attila névhez járuló „gyönyörű tradíciók”, kollektív tudattartalmak, „kulturális konnotációk” elevednek meg mindannyiszor a költő tudatában, ha figyelme saját nevére irányult, s ezekre a mitikus tartalmakra utaltak mindazok a kortársak, akik állást foglaltak a keresztnévvel kapcsolatban.

Barátai, ismerősei leggyakrabban – többnyire szeretetteljes iróniával – az „isten ostora” minősítést alkalmazták a költőre. A kifejezés eredetileg azt jelentette, hogy pusztító hadjáratai miatt a korabeli keresztények a bűnököt megtorló, bosszúálló isten eszközét látták a félelmetes nomád uralkodóban. A kifejezés legkorábbi parafrázisa Juhász Gyulától ered, aki kedves tanítványáról rajzolt karikatúrája alá ezt írta: „Attila, Ibsen ostora”.³⁹ Egy egykorú ügyetlen alkalmi versikében egy másik parafrázissal találkozunk: „Attila, közönség és sajtó nagy isten ostora”.⁴⁰ Gyenge Miklósnak még a költő halála után írott emlékezésében is „rájárt a szája” erre a megjelölésre, amellyel – úgy látszik – makói-szegedi ismerősei előszeretettel illették a pályakezdőt; „Úgy éreztem, bravúros, nagyszerű költő lesz még Attilából, a józan értelem (akkori) Istenostorból.”⁴¹ Arra, hogy ez a formula mindvégig forgalomban maradt a költő életében, bizonyítékul szolgálnak Löbl Dezső nyomdásznak a Szép Szó szerkesztőjéről emlékező szavai: „Magunk között Petőfi Attilának hívtuk... vagy röviden csak *Attilának*, a nyomda ostorának.”⁴² Sőt, még egyik nekrológiában is felbukkan a kifejezés annak a kontrasztnak a részeként, amit a cikk szerzője a költő híres neve és méltatlan mellőzöttsége között állít föl: „József Attila, aki a *legendás 'isten ostorának' nevét viselte*, nem találta meg ezt a visszhangot.”⁴³

Csak egyetlen olyan adalék maradt fenn, amely a nomád uralkodó nevezetes temetésére utal: „Kedves Attila – írja a költőnek küldött levelében orvos barátja, Kulcsár István –, Mitya sokat emle-

³⁷ Claude LÉVI-STRAUSS, *La pensée sauvage*. Paris, 1962. 246.

³⁸ Uo. 245.

³⁹ Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratára, ... jelzet alatt

⁴⁰ *Eltévedt versike*. Makói Reggeli Újság, 1923. nov. 16.

⁴¹ GYENGE Miklós, *Gondolatok József Attila makói évei körül*. Makói Újság, 1943. júl. 4.–3.

⁴² L[ÖBL] D[ezső], *József Attiláról a nyomdász*. Szép Szó, 1938. jan.–febr.

⁴³ (s. l.) (SALAMON László), *A halálra gázolt költő tragikus halálára*. Új Transilvânia 1938. jan.

get, azt híreszteli, hogy már rég meghaltál és hármas koporsóban nyugszol. Nyilván összetéveszt a hasonló nevű hun királlyal.”⁴⁴ Annál több említés vetíti a költő neve mögé a karddal kezében álló hadvezér alakját. A szó szerinti vagy átvitt értelmű kardcsörtető magatartást asszociálja a névhez Ignotus Pál, ezért véli úgy, hogy a név „jobban illett volna egy *vívóbajnokhoz* vagy *függetlenségi képviselőhöz* . . .” A költő ellenben – mint egy emlékezés bizonyítja, még a harmincas években is úgy vélte, illik rá ez a harcias név és díszként viselte azt: „József Attila. *Büszke e kardcsattogású névre*.”⁴⁵ Ezzel, a név által sugallt, karddal övezett, hadvezéri képzetel szembesíti a költő valóságos alakját Óbudai L. Károly verse: „Attila nem volt *hún király* / *hadverő, barbár úr, pogány,* / de fiatal volt s mint öreg háznak / *redők nyíltak a homlokán.* / Eres kezében sose *villant* / *a villámfényű Istenkardja,* / de verset kellett írnia, / ha akarta vagy nem akarta.”⁴⁶ Az ilyen típusú adalékok érdekes válfaja az az interjú, amelynek szerzője nem árulja el a költő nevét, hanem az olvasóra bizza, találja ki, ki volt az interjúalany. Csak annyit segít a könnyebbség kedvéért, hogy „*a költő nevében egy szent és egy hadvezér fog kezét*”.⁴⁷ A szent: Jézus földi apja, József. A hadvezér: Attila. Az idézett mondat arra hívja fel a figyelmünket, hogy a költő családi neve eredeti funkciójában keresztnev, s mint ilyen, különösképp alkalmas képzettársítások beindítására. Hogy ez mégis ritkán történik meg, az egyrészt annak tudható be, hogy a József név aktuálisan családi névként szerepelt, a családi név pedig általában mechanikusan, monoton szabályossággal öröklődik, nem választás tárgya, nem ad alkalmat különböző megfontolások születésére. Másrészt pedig, a József névről, bármennyire fontos evangéliumi alakot jelölnek vele, a sűrű használatban lecsiszolódtak a kollektív tudattartalmak. Az elv kulturális konnotációt az Attila név szomszédsága felszította s a két szó együtt érdekes kontrasztot alkotott; a költő „teljes” nevében egy szelíd és egy harcias, egy istenes és egy pogány elv megszemélyesítései „fognak kezét”.

A fennmaradt adalékok közül még két példa érdemel említést. Az egyik Erg Ágoston József Attila versparódiájának sora: „*József maradt Attila*”,⁴⁸ amely valószínűleg ironikus célzás arra, hogy a költő nem lényegülhet át az „igazi” Attilává, a József névtől nem szabadulhat meg. A másik apró adat szerint Thomas Mann, amikor bemutatták neki a költőt, csodálkozását fejezte ki, hogy *a hun király neve* még a huszadik században is használatos keresztnévként.⁴⁹

Az elmondottak alapján talán nem tűnik merő túlzásnak, ha a „hejh burzsoá! hejh proletár! – / én, József Attila, itt vagyok!” sorok mögül kihalljuk az isten kardját megforgató Attila Arany János által megformulázott szavait: „*Ihol én, ihol én pörölyje világnak*.” Mindenesetre kétségtelen, hogy József Attila Attilát nemcsak a harmadik olvasókönyvből ismerte, hanem kedves szerzője, Arany János *Buda halála* című művéből is, amely a hun uralkodó történelmi alakját (itt Etele névváltozatban szerepel) a magyar mitológia egyik főhőisévé avatta. Kézenfekvő arra gondolni, hogy ezen kívül Gárdonyi Géza *A láthatatlan ember* című népszerű regénye szolgálhatott az Attilára vonatkozó ismereteinek forrásául.

A felsorolt példák a költő környezetének olyan megnyilatkozásait tartalmazzák, amelyek célpontja egyaránt a költő neve volt. Egy seregnyi szóbeli ugratás, évődés, tréfálkozás fennmaradt töredékei ezek. Ilyen szemmel nézve is alkalmasak és elegendők lettek volna arra, hogy a költőben ébrentartsák az Attila királlyal való névazonosságának tudatát. Azonban alighanem többről van szó: bennük egy dialógus egyik felét ismerjük meg, a kortársak válaszait a költőnek a saját nevével kapcsolatos, homályba merült, tréfás vagy komoly megnyilvánulásaira, amelyek mögött az a homályos érzés lappang, hogy a mitikus uralkodóval való névazonossága révén ősi erőknél, minőségeknek vált örökösévé. Tehát a maga nevével elmélkedve valamilyen módon a magáévá tette a név eredeti tulajdonosa és későbbi birtokosa között létesült mágikus kapcsolatról kialakult felfogást.

Költészetbölcseletének értelmezése, különösen a műalkotásról kialakított képének értelmezése során tekintettel kell lennünk erre a tényre. A költeményt ugyanis – mint láttuk – a név analogon-

⁴⁴ *József Attila válogatott Levelezése*. Bp. 1976. 317.

⁴⁵ MARÓT Sándor, *Fantomok egy levelesládában*. Nagyvárad 1944. márc. 11. – 7.

⁴⁶ ÓBUDAI L. Károly, *Emlékezés József Attilára*. Népszava 1942. jan. 18. 17.

⁴⁷ DARVAS Róbert, *Rögtönzés*. Színházi Élet. 1935. ápr. 21–27. 194.

⁴⁸ *Ergotín Ágotin* [Erg Ágoston] *Rádió doktor ötletei*. Színház és Társaság. 1925. dec. 28., 8–9.

⁴⁹ Fejtő Ferenc szóbeli közlése.

jaként fogta fel. S mint ahogy a névbe mint résztelen egészbe, egyetlen szimbólumba belesűrűsödik híres viselői emberi tartalmainak egész tömege, úgy tartalmazza a műalkotás esszenciálisan, mint bontatlan egység, a világegészt.

Névváltozások

A név különböző változásokon eshet át, átalakulhat viszonya viselőjéhez. Különböző műveletek tárgya lehet, ami a fentiek értelmében messzemenő kihatással van viselőjére. Erre a legközismertebb példa József Attila életművéből a *Curriculum vitae* egyik részlete: „Nem csupán azért érdekeltek a hun királyról szóló mesék, mert az én nevem is Attila, hanem azért is, mert Őcsődön nevelőszülem *Pistának hívtak*. A szomszédokkal való tanácskozás után a fülem hallatára megállapították, hogy *Attila név nincsen*. Ez nagyon megdöbbenett, úgy éreztem, hogy a létezésemet vonták kétségbe. Az Attila királyról szóló mesék fölfedezése azt hiszem, döntően hatott ettől kezdve minden törekvésemre, . . . ez az élmény tett . . . olyan emberré, aki meghallgatja mások véleményét, de magában fölülvizsgálja; azzá, aki *hallgat a Pista* névre, míg be nem igazolódik az, amit ő maga gondol, hogy *Attilának hívják*.”⁵⁰

Ez a részlet azokba az összefüggésekbe illesztve értelmezhető megfelelő módon, amelyeket a gondolatmenet eddigi része feltárt. További elemzéseink tengelyében ez az idézet áll, mert azon túl, hogy kiemelkedő jelentőségű volt mind a költő, mind az utókor szemében, eléggé komplex is ahhoz, hogy a névváltozások, a névvel végzett műveletek különböző aspektusainak vizsgálatához egyaránt jó kiindulópontot nyújtson. Sőt, az Attila–Pista komplexus helyes interpretációja meg is kívánja ezeknek az aspektusoknak a személyrevételét.

Mindenekelőtt külön kell választanunk a névváltozás pusztá tényét attól a formától, amelyet az idézett példában öltött. A névváltozásnak három variációja lehetséges: Előfordulhat, hogy a név megmarad, csak nyelvi formája módosul többé-kevésbé. Megtörténik, hogy az egyén új nevet kap, s egyúttal a régi eltűnik. Végül az is bekövetkezhet, hogy az új név nem szorítja ki a régit, a kettő együtt él és bizonyos összefüggésbe kerülnek egymással. Szubjektív tekintetben is három lehetőséggel kell számolnunk. Önmagában véve a névváltozás nem okoz semmiféle sérülést az egyén lelki-világában. Ez csak az egyik lehetséges következménye a változásnak. Arra is van példa, hogy viselője közömbösen fogadja az új nevet vagy a régi módosulását. De van pozitív névváltozás is. Ez gyakran a név birtokosának kezdeményezésére történik, olykor pedig az egyén kedvezően fogadhat valamely más személytől származó kezdeményezést nevének megújítására. Ráadásul megemlíthjük azt az eshetőséget is, hogy a név viselője lassan elfogad egy olyan elnevezést, amelytől korábban idegenkedett. A névváltozások, ismét más szempontból nézve, lehetnek alkalmiak, szabályszerűek, a személyiség felületi rétegeit érintők vagy belső tartományait áthatók egyaránt. József Attila életművében és költői pályáján ezek majd mindegyikével találkozhatunk. Az Attila–Pista ügy, ha legemlékezetesebb is, csak egy változata volt a névváltozás eseteinek.

Minden változás mélyén a tulajdonnévnek ugyanaz a sajátosága munkál, amelyet a második fejezetben érintettünk: hogy tudniillik egyszeri konkrét tárgyra utal és hogy e tárgyat minden változásában és kimeríthetetlen gazdagságában mozdíthatatlanul jelöli. Ez a mozdíthatatlanság azonban nem abszolút. A névadók ugyan nem lehetnek olyan mozgékonyak, hogy a személyiség minden változását új névvel jelezzék, de ha ez a változás nagy mértékű, lehetőség van arra, hogy az átalakult alany nevét kicseréljék vagy hogy új megjelölést fűzzenek a régi mellé. A konkrét egyszeri létező kimeríthetetlen gazdagsága folytán az is megtörténhet, hogy – noha az változatlan marad – más tartalmi kerülnék előtérbe, illetve tűnnek fontosnak a lehetséges névadók szemében, és a névadók az általuk apperceptiált tartalmakhoz illő neveket választanak a megszokott helyett. Eddigi fejtegetéseink alapján könnyű belátni, hogy az elmondottaknak a fordítottja is igaz. Ha a szóban forgó változó alany új nevet kapott, ezt úgy fogadja, mint amivel változást idéztek elő vagy akartak előidézni személyiségében, sorsában. A névváltozásból gyakorlati, vitális konzekvenciákat von le. Természetes ezért, hogy többnyire határozottan állást foglal a névváltozás mellett vagy ellene, mint minden olyan döntés mellett vagy ellen, ami a „bőrére megy”.

⁵⁰ József Attila *Minden Verse és Versfordítása*. Bp. 1980. 603.

Ez a gyakorlat a személyiségről alkotott különféle koncepciókhoz kapcsolódhat. A primitív népek az ember egyéniségét nem tekintik stabilnak, alkatát változatlanak. A személyiség fejlődését szakaszosan élik át. Gondolkodásukban az ember életének döntően új fázisaiba lépve mindannyiszor más lényé válik és a változás abban fejeződik ki mindenek előtt, hogy új nevet kap. Ez az elképzelés oda vezet, hogy a névváltozásokat intézményesítik, rendszeressé teszik. Az abiponoknál pl. a beavatás előtti estén az asszonyok elcsatják az ifjút, mintha meghalt volna. Másnap levágják a haját, hogy a feje olyan legyen, mint egy csecsemőé. Akkor kap új nevet. Ennek birtokában úgy tesz, mintha nem ismerné meg a szüleit, s azok is így viselkednek vele, újszülöttként kezelik, akinek egészen más szokásai vannak, és másként gondolkodik, mint fiuk, akitől nem sokkal korábban elbúcsúztak.⁵¹ Egy titkos társaságba való belépés ugyancsak új név felvételével és újjászületési hiedelmekkel kapcsolódik össze. A civilizált ember a személyiséget egységesebbnek, állandóbbnak, fejlődését folyamatosabbnak fogja föl, noha a nyugati civilizáció történetéből sem hiányoznak az intézményes névváltozások. Elegendő itt a szerzetesi rendbe belépett egyházi emberek névcserejére utalnunk. Mindenesetre a modern társadalmakban is működnek olyan mozzatgerők, amelyek névváltozásokat idéznek elő.

József Attila névváltozásai természetesen alkalmi jellegűek, s az ilyen természetű metamorfózisok világában kell elhelyeznünk azokat. Az alkalmi névváltozások a primitív népek körében pozitív vagy negatív irányúak egyaránt lehetnek. Sorra véve nevének a költő által kezdeményezett vagy kedvezően fogadott metamorfózisait, az előbbi csoportban találhatunk hozzájuk megvilágító párhuzamokat. A pozitív irányú névcserek legtöbbnyire veszélyek elhárítását, a bekövetkezett rossz kiküszöbölését, a szóban forgó személyek befolyási övezetének kiterjesztését célozzák. A József Attila életéből vett példák értelmezése érdekében az adott keretek között ezekkel, a hatalmat növelő, a személyiség határait kiterjesztő esetekkel kell közelebbről megismerkednünk.

Közismert, sokat idézett példa a szakirodalomban az egyiptomi mítosz, amely arról szól, hogyan szerezte meg Ízisz, a varázsló királynő Rá főisten igazi nevét, amit senki sem ismerhetett, mert akinek birtokába került, egyenlővé, sőt azonossá válhatott volna vele. Amikor Ízisz végül rákényszerítette őt a titok feltárára, akkor Rá nem mondta ki a nevét, félve attól, hogy a mágusok megkaparintják, hanem arra biztatta a varázslónőt, keresse meg a testében, ahol az el van rejtve, hogy a név a kebléből az ő keblébe menjen át. Ízisz a névnek a szó szoros értelemben vett bekebelezése révén tehát szert tehetett Rá mindentudására, halhatatlanságára.⁵² A másik példánk az egyiptomi fáraóavatási ceremónia, amelynek során szigorú szabályok szerint az új uralkodóra ruházták az istenneveket. Minden névvel bővült a fáraó hatalma, minden új név új attribútummal látta el a trón friss birtokosát.⁵³ Mind a mítosz, mind a rítus arra ad példát, hogy újabb név vagy nevek bekebelezése, illetve átruházása révén a névvel már rendelkező személy gyarapodik erejében, képességeiben, hatalmát kiterjeszti.

József Attila alkalmi névfelvételei a fenti példákban szemléltetett jelenséggel vannak rokonságban. Más összefüggésben idéztük Löbl Dezső nyomdászknak a költő nevét érintő szavait: „*Petőfi Attilának hívtuk . . .*” Nemcsak a nyomdászok illették a Szép Szó szerkesztőjét a nagy költőelőd nevével. A kortársak ironikusan vagy megbecsülő hangsúllyal összehasonlították a két költőt, sőt, „kis Petőfinek” nevezve József Attilát, azonosították őt sokra becsült mintaképével. Szántó Judit emlékezése feltárja az alkalmi névadás és névfelvétel mögött rejlő igen mély emberi-költői azonosulási szándékot:

„Ezerkilencszázharmindegy körül lehetett, hogy Hatvany Lajosnál egyszer felöltöztették *Attilát atillába* (!). Körülcodálkozták. Hatvany Lajosnak rendkívül tetszett Attila, aki, ahogy a többiek is megállapították, pontosan úgy festett így mint *Petőfi Sándor*. Ekkor elhatározta Hatvany, hogy ír egy filmet *Petőfiről*, és *Attilával játszatja el Petőfi szerepét*. Akkoriban Attila túltette magát az analízis hatásán. *Petőfi verseit olvasta*. 'Közel szeretnék jutni emberi magatartásához. Ne hidd, hogy

⁵¹ Victor LAROCK i. m. 67–68.

⁵² A mítoszt részletesen ismerteti J. G. FRAZER, *Le Rameau d'Or*. Paris, 1923. 243–244. Elemzi Ernst CASSIRER, *Le langage et le mythe*. Paris, 1943. 65., Nancy HUSTON, *Dire et interdire*. Paris, 1980. 25.

⁵³ Ernst CASSIRER i. m. 66.

Petőfi rossz színész lett volna, ne hidd! – majd elővette a tükröt, nézegette önmagát, Petőfi képét kézben tartva. – Most ne nevéss ki, ha azt mondom neked, hogy *Petőfi származékának hiszem magam*. Mert gondold el, Szabadszállás anyám születési helye, és ha jól megnézem, *testalkatom, homlokom* – és akkor mosolygott –, *bajuszom, hát nem vagyok tiszta Petőfi?* De ha belülről vizsgálom magam, *nem vagyok éppen olyan lázadó?* Ő is azt kívánta, hogy írásaiért tartsák el. *Én is azt kívánom.*⁵⁴ Aki Petőfi származékának hitte magát, az csak egyetértéssel fogadhatta, ha ismerősei Petőfi Attilának nevezték.

Érdekes adalék ebben a vonatkozásban Molnár Tibor híres 1936-os interjúja a költővel, amely a *Beszélgetés a magyar Panait Istratival* címet viseli.⁵⁵ A Panait Istrati név József Attilára ruházásának ötlete talán az újságírótól származott, de nem lehetetlen, hogy a költő volt az, aki sugallta neki a Nobel-díjas író nevét, akivel szívesen azonosította magát. Tehát mindkét esetben a személyiség határainak kiterjesztésére, önmaga felfokozására való törekvésnek vagyunk tanúi valamely presztízzsel rendelkező személlyel történt azonosulás útján.

Végeredményben mindkét esetben ugyanaz történt, mint amikor a költő az Attila névhez jutott hozzá, azzal a különbséggel, hogy ott olyan személynek adott nevet, aki korábban nem volt megnevezve, itt pedig egy már megjelölt individuum további meghatározása megy végbe. A keresztelekso kapott névvel szemben a Petőfi, illetve a Panait Istrati elnevezés csak alkalmi és ideiglenes érvényű. Nem semmisíti meg, nem teszi zárójelbe az eredetileg kapottat. Míg ez az egyéniség egészének összefogására szolgál, addig az új nevek csak egyetlen attributumát jelölik ki vagy legfeljebb egy jól körülhatárolt részterületet szelnek ki a szubjektumból. Így aztán egymásnak mellérendelten vagy strukturáltan egyszerre több névvel, több irányban hosszabbíthatja meg én-jét az adott személy.

A nevek ily módon kivethetik a részüket az én világnívá tágításának műveletéből is, amint ezt A Dunánál című vers híres részletében láthatjuk:

*A világ vagyok – minden, ami volt, van:
a sok nemzedék, mely egymásra tör.
A honfoglalók győznek velem holtan
s a meghódoltak kínja meggyötör.
Árpád és Zalán, Werbőczy és Dózsa –
török, tatár, tót, román kavarog
e szívben . . .*

A világgal való azonosulás részletezése során jut el a költő a nevekkal, illetve viselőikkel való azonosulás szintjére. Mi itt csak ezt a szintet vizsgáljuk meg.

Ahogy Szántó Judit a Petőfivel való azonosulás vágyát örökölte meg, úgy Vágó Márta memoárjában a Dózsa-szerep iránti erős affinitás emléke őrződött meg: „*Úgy szeretnék kinézni, mint Derkovits fametszetén Dózsa. Ezért is hagyom meg a bajuszt*. Elborzadtam – fűzi hozzá az emlékező –, Dózsa azon a fametszeten tüzes trónuson ül, mellére égetve a 'Büdös Paraszt'.⁵⁶ Az Árpád név érzelmi-szemleli háttéréről pedig Horváth Tibor emlékezése szól, aki a Szép Szó Mai magyarok – régi magyarokról c. különszámába – ennek a könyvnapra számnak az élén állt József Attila ódája – az Árpád fejedelemről szóló esszéjét írta: „a könyvnapra számban egy nagy verset vártunk Attilától. Ez a Dunánál (sic) c. költeménye. Már együtt volt a kézirat, József Attila versét kivéve . . . A legközelebbi szerkesztőségi ülést . . . Fejtő Ferenc Tisza Kálmán téri . . . lakásán tartottuk. Ott jelent meg Attila és felolvasta az akkor már teljesen kész Dunánál c. nagyszerű versét, egyik remekművét. Én nagyon örültem annak, hogy Árpádot is bevette a versbe és ez juttatja eszembe, hogy amikor az én tanulmányom elkészült és felolvastuk, akkor Attila még ott volt, utána tünhetett el pár napra, hogy a versét megírja. Azért került bele Árpád, mert tetszett neki, amit Árpádról írtam.”⁵⁷

⁵⁴ SZÁNTÓ Judit, *Emlékeimből*. in *József Attila Emlékkönyv*. Bp. 1957. 347.

⁵⁵ MOLNÁR Tibor, *Beszélgetés a magyar Panait Istratival*. Brassói Lapok, 1936. júl. 5.

⁵⁶ VÁGÓ Márta, *József Attila*. Bp. 1976. 263.

⁵⁷ *Beszélgetés Horváth Tiborral*. in *Emlékezések*. Bp. 1967. 121.

A Dózsa és az Árpád személye iránti affinitást a költő oly módon juttatta kifejezésre, hogy neveiket, ellenfeleik neveivel együtt a szívében kavargó vér metaforáivá tette, testének éltető elemévé materializálta. Az azonosítás alapja a vér és a név ősi eredetű ekvivalenciája volt: „de méme que le sang, le nom est un mystérieux principe de vie, et il convient de les associer l'un à l'autre.” „De méme que le sang est représenté comme le véhicule fluide des énergies sociales et individuelles, de méme le nom en est le véhicule sonore”.⁵⁸ A *Dunánd* idézett részletében tehát a költő én-jének világnyivá növesztése, illetve a világ önmagába sűrítése gondolatának kifejezése során a nevek inkorporációjának eljárását alkalmazta, játékosan azt mondhatnánk – a vératömlesztés mintájára – névátömlesztést végzett.

A felsorolásban szereplő neveket a kollektív tudattartalmak nagy holdudvara veszi körül, éppúgy, mint az Attila nevet. Konkrétabban nézve, mint erre Horváth Tibor emlékezése utal – egyaránt olyan nevek, amelyek „jelentéstartalmait” az a könyvnapli folyóiratszám teregette ki, melynek élén az idézett óda áll. Említést érdemel az a tény, hogy József Attila struktúráltan, ellentétekbe rendezve sorolja föl a neveket: Árpád – Zalán, Werbőczy – Dózsa, s az ellentétek győztes és legyőzött, elnyomó és elnyomott között éppúgy kiegyenlítődnek, amint egy fentebb idézett interjúban kezdet fog egymással a jámbor szent és a pogány hadvezér, József és Attila. Ez az ellentét csak Attila és Pista között nem enyhül meg.

Műveletek nevekkel

Az utóbbi ellentétet kiváltó rosszlemkű öcsödi epizód egy másfajta koordinárendszerbe is beállítható, részét képezi a névvel végzett *mágikus műveletek* szisztémájának. Már a teremtő tetről, a névadásról is megállapítottuk, hogy mágikus kapcsolatot hoz létre a név régi tulajdonosa és új birtokosa között. A névvel összefüggő minden fontos eseményt ugyanilyen mágikus természetű vagy eredetű hiedelmek, intenciók, szertartások vesznek körül. A névmágia problémaköre azonban nagyrészt már a költő nyelvelméletébe, tehát a nevről való gondolkodásának teoretikus övezetébe tartozik és így dolgozatunkban, amely e spekulációk szemléleti alapjaival, életbeli premisszáival foglalkozik, csak röviden, előzetesen tárgyaljuk, amennyiben a negatív irányú névváltozás József Attila-i eseteinek elemzéséhez szükséges.

Ha az ember társának haját, fogát, körmét vagy testének más részét megkaparintja, ezzel a másik ember a maga egészében birtokába jutott. Ha annak képmásán végrehajt valamilyen cselekedetet, ez messzemenő következményekkel jár az „eredeti példány”-ra nézve is. Leegyszerűsítve, dióhéjban ez a mágikus cselekvés alapképlete. A névmágia következképp azt jelenti, hogy aki megtudja, megkaparintja egy személy, állat, túlvilági lény stb. igaz nevét, az befolyást szerez az illető lény fölött. Kimondani valaki vagy valami nevét, annak felidézésével, a reá gyakorolt valamiféle hatással egyértelmű. Bizonyos nevek illetéktelen birtokbavételének megakadályozására felállított tilalmak a tabuk.

A hatalmat, amelyre a név tudása által szert tettünk, sokféleképpen felhasználhatjuk. Az ókori görögök, ha isteneiket a megfelelő névvel illették, *reménykedtek* abban, hogy az Olymposz lakói teljesítik kéréseiket. Az alacsonyabb fejlődési fokon álló kultúrákban a földöntúli hatalmakat nevük kimondásával gyakran *erőszakkal kényszerítették* arra, amit szerintük tenniük kellett. A névmágia tehát általában eszköz volt arra, hogy a megnevezettet valamilyen módon *engedelmességre szorítsák*. Ez az aktivitás nemcsak a lényekre, de a dologi világra is kiterjedt. Az egyiptomi mitológiában pl. „Il faut donner à l'âme pour son voyage au royaume des morts... un certain équipement magique; et celui-ci consiste avant tout pour le mort à connaître les noms des gardiens du monde souterrain, grâce à quoi les espaces du royaume des morts s'ouvrent à lui. *Même le bateau qui le porte, et chacune de ses parties, les avirons, le mât*, etc. exigent de lui qu'il les appelle de leur vrai nom: c'est seulement par cette appellation qu'il les rend serviable et dociles et qu'il obtient d'eux qu'ils le conduisent à l'endroit désiré.”⁵⁹

⁵⁸ Victor LAROCK, i. m. 39., 60.

⁵⁹ Ernst CASSIKER, i. m. 66.

Ezt az ősi világlátást állítja József Attila *A város peremén* c. versében a marxista társadalomkritika és társadalmi utópia kifejtésének szolgálatába:

Csak nézzétek, a drága jószág
hogy elvadult a gép! . . .

Ki inti le – talán a földesúr? –
a juhász vad ebét?
Gyermekkora gyermekkorunk. Velünk
nevelkedett a gép.
Kezes állat. *No, szóljatok rá!*
Mi tudjuk a nevét.

Vegyük sorra a műveleteket, amelyek segítségével a költő az idézett részletben a proletariátus történelmi feladatai közé sorolja a meglendülő technikai fejlődés fölötti ellenőrzést, a gépek erejének megszelídítését, jóra való felhasználását! A gépet azonosítja a fékevesztetté vált, az ember ellenőrzése alól kicsúszott szelídített állattal. Ennek az azonosításnak a hétköznapi nyelvhasználatban szilárd alapja van: az autó megjelölésére például tréfásan a „benzinparipa” szolgál. De a tudomány is „lóerőben” méri a gépek teljesítményét. A költő a mechanikus és a vitális szféra közötti szakadékot finom átmenettel hidalja át: A „drága jószág” kifejezés szó szerinti értelemben egyaránt alkalmazható mind a gépre, mind az állatra, csak részben más vonatkozásban. A „javak” jelentésében a szó az ember birtokában levő hasznos élőlényeket és élettelen tárgyakat egyformán jelölhet. Szűkebb értelemben a haszonállatot nevezik jószágnak, illetve, általánosabban az olyan állatot, amely hasznot hajt az embernek. Ilyen értelemben jószág a „juhász vad ebe”, a nyájörző segítőtárs. Így aztán, az élettelen tárgyat, mivel rendeltetése az ember szolgálata, feltűnés nélkül lehet olyan attribútummal ellátni, amely még az állatvilágból sem illet meg minden fajt és minden egyedet: a tulajdonnévvel. Melville a Moby Dick krónikásának szavával élve, a gép *A város peremén* c. versben „megszerezte a tulajdonnév minden jogát, privilégiumát”.⁶⁰

A háziállatnak azért adunk nevet, hogy annak kimondásával irányítsuk, vagy szükség esetén megfékezzük azt. Erre az alapra építi a költő társadalomkritikáját. Az *Irodalom és szocializmus* c. tanulmányában kifejtett gondolat válik itt versformáló elemmé, amely szerint a munkásosztály és az elnyomó osztályok más nyelven beszélnek, a tőkés nem tud proletárul. A valóság által felvetett problémákra adott válaszok osztályszertű meghatározottsága itt úgy terelődik nyelvi szintre, hogy a technika haszonélvezőitől a költő elvitatja a gép tulajdonnévének ismeretét, azaz a fölötte való befolyás képességét, s szerinte csak a dolgozó ember tudja azt a szót, a nevet, amire a gép hallgat, amit ki kell mondani ahhoz, hogy a fékevesztett mechanizmus meghunyászkodjék és engedelmeskedjen az ember akaratának.

Ennek a gondolkodásmódnak ismeretében válik érthetővé az a Gelléri Andor Endre önéletírásában megörökített mulatságos eset, amelynek során az író meglátogató József Attila megkövetelte vendéglátójától a szobája falára festett csillagok nevének ismeretét: „*Hát ez melyik csillag itt? Mi a neve?* – kérdezte Attila. – Egyik a sok közül – feleltem, de Attila dühbe gurult: – *A nevét akarom hallani s nem általánosságokat.*”⁶¹ József Attila intelmének célja az lehetett, hogy az író figyelmeztesse a világgal szembeni helyes nyelvi magatartásra.

De a névvel üzött mágius tevékenységnek van egy negatív változata is: a névvel való büntetés, s ez az a változat, amelynek körébe az Attila-Pista névcseré is tartozik. Nem feltétlenül szükséges a nevet megváltoztatni ahhoz, hogy ezzel kárt okozunk a név viselőjének. Elegendő azt rossz szándékkal kimondani, büntető céllal ideidézni a név birtokosát. A nyelvi sértéseknek egyik változata a „la nomination littérale ou le simple fait de 'trafter' l'autre de ce qu'il est”, azaz ha valakit sértő szándékkal nevezünk „zsidó”-nak, „nigger”-nek, „kommunistá”-nak, „pederasztá”-nak stb.⁶² Sértetgetni a tulajdonnév pusztá kimondásával is lehet. József Attila költészetében két példát

⁶⁰ Herman MELVILLE, *Moby Dick, a Fehér Bálna*. Bp. 1982. 117.

⁶¹ GELLÉRI Andor Endre, *Egy önérzet története*. Bp. 1966. 254–261.

⁶² Nancy HUSTON i. m. 94.

ismerünk ilyen, ártó szándékú megnevezésre. Először a *Bethlen István* c. versében, amelyet ezzel a strófával zár le: „Ezt, mikor éhen összeestem, / *tisztes bosszúból* verselém, / mert meghalok, de *ő e versben / örökkön él e sártekén.*” A klasszikus példa azonban a gyűlölt nyelvészprofesszor megidézése *Születésnapomra* c. versében: „*Idéidézi szellemem / hevét / s nevét: . . . Ha örül Horger Antal úr, / hogy költőnk nem nyelvtant tanul, / sekély / e kék.*”

A két versrészletben egyaránt a mágikus névszemlélet nyomaira bukkanhatunk: a *Bethlen István* c. versben tréfás-groteszk formában az elkárhoztatás, a sártekén örök életre ítélő névkimondás gesztusában jelölhetjük meg ezt, a *Születésnapomra* címűben pedig már az „idéidézi” szó is árulkodik a névmágia jelenlétéről. De ezek a nyomok nem szembetűnően, hivalkodóan, műveltségélményként találva, előtérbe tolván vannak jelen, hanem a névvel való, ma is igencsak eleven operációk: a sértegetés, a pellengérré állítás, a kicsúfolás részelemeként.

Ezeket az operációkat a név alaki változatlanul hagyása mellett úgy is el lehet követni, hogy különféle asszociációk hozzáfűzésével, bántó etimológizálással, a szó ironikus kezelésével megváltozzék jelentés- és hangulati tartalma. A névnek ezt a láthatatlan rongálását viselője elleni támadásnak veheti, mint ahogy Goethe is nehezelt Herderre a nevével egy alkalmi versikében űzött bántó etimológiai játékként: „Mi tagadás, nem volt tapintatos, hogy nevemből csúfot űzött; mert az ember családneve nem köpönyeg, mely lazán csüng válláról, s ezért bátran cibálhatjuk, ráncigálhatjuk, hanem inkább olyan, mint a testhezálló ruha, sőt akár a bőr, hozzánk van növe, nem nyúzható, sebezhető anélkül, hogy az embert magát meg ne sebeznök.”⁶³

Az Attila névvel kapcsolatos állásfoglalások között is jócskán találhatunk ironikus megjegyzéseket, nem minden él nélküli tréfálkozásokat, de a költőt nem ezek a személyes csipkelődések indították panaszra, hanem egy olyan ártalom, amely a kor lényegéből fakadt: „*neve, ha van, csak áruvédjegy / mint akármely mosóporé.*” – olvassuk *Mondd, mit érlel . . .* c. versében.

A kibontakozni vágyó emberi személyiséget derékba törő kapitalista társadalmi valóság éles bírálatát az idézett sorokban József Attila *A város peremén* elemzett részletéhez hasonlóan ugyancsak nyelvi síkon: a hírnév és a címke szembeállításával végzi el. A hírnév annyiban több, mint a tulajdonnév, hogy szemben a mindennapok „névtelen” embertömegével, olyan egyéneket jelöl, akik teljesítményükkel rászolgáltak arra, hogy megbecsülően megjegyezzük őket. A hírnév tehát a tulajdonnévbe sűrített értékőbblet. A költő, akiről az idézett mondatban szó van, ismert személy, olyan, akinek netán már van Neve, azaz rendelkezik „renommé”-val. Az áruvédjegy ezzel szemben fogyasztásra, használatra szánt élettelen dolgok szériájának elnevezése. Még ha valamilyen valóban élő vagy élt személy nevét kölcsönzik az árunak, ez akkor sem tulajdonnév a szó szoros értelmében, mert nem egyszeri létezőt, hanem egy típus példányainak tömegét jelöli.

A fenti idézetben tehát a költő a szuper-tulajdonnevet állítja szembe a pseudo-tulajdonnévvel. Amíg, mint láttuk, az általa szerkesztendő folyóiratot megszemélyesítette, szellemi gyermekeként vállalta, („Szép Szó a gyermek neve”); amíg *A város peremén* c. versben a gépet „drága jószág”-ként becsülte meg és tulajdonnévvel látta el, addig itt a kiváló egyént megkülönböztetően és kitüntetően jelölő tulajdonnevet fordított irányú metamorfózissal, *akármely* tárgyat reklámozó, merőben utilitarisztikus módon egyénítő márkává fokozza le. S az ilymódon megcsúfolt név lerántja magához tulajdonosát, aki maga is a címket viselő áruvá degradálódik, karkai átváltozás szenvedő alanya lesz.

A név és az áruvédjegy ellentéte azonban nemcsak ebben, a viszolyogtató, komor karkai metamorfózissal rokon, hanem humoros, derűs formában is feloldódhatott a költő életében, mint erről József Jolán számol be, József Attila utolsó születésnapjának eseményeit fölelevenítve: „Április 11-én este Attila harminckettedik születésnapját akartuk megünnepelni. Vacsorára vártuk. Összevásároltam mindenfélét, amit szerettem. Születésnap ajándékra nem telvén, selyempapirosba csomagoltam *egy darab szappant, amin nagy betűkkel írva állt a gyári védjegy: Flóra.* A csomagot átkötöttem selyemszalaggal és eldugtam. Előre kuncogtam magamban, *hogy milyen jót mulat majd Attila, ha otthon felbontja a felcícomázott kis csomagot.*”⁶⁴

⁶³ J. W. GOETHE, *Költészet és valóság*. Bp. 1982. 362.

⁶⁴ JÓZSEF Jolán, *József Attila élete*. Bp. 1940. 385–386.

A névváltoztatás és a névvel kapcsolatos műveletek József Attilát érintő kérdéseinek tisztázása megnyitotta előttünk a negatív irányú névváltoztatás és elsősorban az Attila-Pista névkettőség elemzésének útját. E névkettőség létrejött a legtágabb értelemben a *sikertelen névadások* közé sorolható. A névadói jószándék önmagában még nem biztosítéka a névadás sikerének. A primitív népek körében például, ha a gyerek megbetegszik vagy sokat sír, ezt gyakran annak tulajdonítják, hogy nem megfelelő nevet kapott. Ilyenkor megtisztítják őt a régi nevéől és újat választanak neki.^{6 5} Nem vehető rosszakarat azoknak a szülőknek, illetve névadóknak a szemére sem, akik meggondolatlanul hóbortos, nevetséges hatású nevet adnak az újszülöttnek. Az ilyen névadások áldozatai felnőtt korban kénytelenek névkorrekciót végrehajtani, hogy megszabaduljanak az őket elcsúfító örökségtől.^{6 6} A sikertelen névadások számát igen nagymértékben gyarapítják a sértő szándékú névváltoztatások termékei, a gúnynevek, amelyeket hordozójuk, ha tudomást szerez róluk, sértődötten utasít el.

A Pista név kiutalása József Attilának a sikertelen névadásoknak ahhoz a változathoz tartozik, amelynek lényeges jegye, hogy a szenvedő alany jogilag alá van rendelve, biológiailag, társadalmilag ki van szolgáltatva névadójának. Ennek prototípusa a rabszolgatartó és a rabszolga közötti névadási viszony, amelyre Hermogenész mint a konvencionalista álláspont bizonyítékára hivatkozik: „ha valaki valaminek nevet ad, akkor ez lesz annak a dolognak helyes, valódi neve. Ha ennek a dolognak aztán később más nevet ad és az előbbi többé nem használja, akkor ez a később adott név semmivel sem lesz kevésbé helyes, valódi név, mint az előbbi, *mint amiképpen szolgálknak is más neveket adhatunk*. Hiszen semminek sincs természetől fogva neve, csak az elnevezők szokása és gyakorlata adja ezt neki.”^{6 7}

A rabszolgának egyébként a római jog szerint sincs tulajdonneve, mert nem tekinthető autonóm lénynek.^{6 8} A rabszolgatartó számára teljesen közömbös, szereti-e a „beszélő szerszám” a kapott új nevet vagy sem. Az a fontos, hogy ha a nevéet kimondják, engedelmeskedjék a hozzá kapcsolódó utasításnak. Ez az ősi rabszolgatartó névadói szokás az úr-szolga viszonyban egészen a mi korunkig fennmaradt. Christian Bromberger írja le az esetet, hogy egy előkelő család sofőrjét nem saját, hanem alkalmazója nevéen szólították, éppúgy, mint ahogy Rómában a felszabadított rabszolga, aki továbbra is ura kliense maradt, ennek nevéet vette föl.^{6 9}

Németh Andor, az Attila-Pista névkettőség kapcsán igen találóan, mint az egykorú magyar társadalmi gyakorlatban általánosan jelenlevő szokást, írja le ezt a nyelvi magatartást: „Az önkény, mellyel az ösödi gazda a kezére adott kisgyereket Pistává szűrkitette, közömbösítette, nem sületlen paraszti okvetetlenkedés. A megújhódási készségnek, a szellemi önálavetésnek e kolostori eredetű jelkép-cselekedete a fölfogadó kegyúri joga, a hűbéri világ egyik értelmét vesztett kultúrkonvenciója az elszegődés ceremóniájában. »Hogy hívnak?« – kérdi a helyszerzőtől küldött kiscselédttől az új asszonya. – »Engem Katicának« – feleli az. – »Nahát, ezentúl Mari leszel. Nálunk mindig Mari a lány.« Ahogy a kutya mindig Bodri vagy Tisza s a tehén Bimbó vagy Sáfrány, úgy Mari vagy Mári a lány, úgy János vagy Jóska a legény az úri kúrián, de éppúgy a bugrisoknál is. Még hogy ők tanulják, ők vessék eszükbe, melyiknek mi a neve! Az eszmét, melyet az eljárás kifejez – hogy a szolgáló nem önértékű személy –, nem menti, hogy mint közkeletűség gondolatlanul gyakoroltatik, s az sem, hogy áldozataik pissenés nélkül beletörődnek. De mint minden gondolatlanul öröklődő szokásból, belőle is kihullt és kikopott, amit kifejez.”^{7 0}

Van azonban az ilyen típusú névadásoknak egy olyan vonatkozása, amely Németh Andor leírásából hiányzik. Nemcsak az úr-szolga viszonyban torzul el az ősi szertartás, de a *talált gyermek és*

^{6 5} V. LAROCK i. m. 49–50.

^{6 6} Albert DAUZAT i. m. 67–68.

^{6 7} *Platón Összes Művei*. Bp. 1943. Kratylos, 501.

^{6 8} Ernst CASSIRER i. m. 67.

^{6 9} Christian BROMBERGER, *Pour une analyse anthropologique des noms de personnes*. Langages, 1982. juin. 113–114.

^{7 0} NÉMETH Andor, *A szélén behajtvá*. Bp. 1973. *József Attila és kora*. 389.

gyámja, gondozói kapcsolatában is és az öcsödi lelene és a nevelőszülei közötti kontaktus ennek volt egyik változata. Az ilyen gyerekek nevének kiválasztásában eleve valamiféle – nagyrészt kényszerű – gépiesség alakult ki (a csecsemőt születése vagy megtalálása napjának szentjéről nevezték el, mint Szilvesztert, az *Apostol* főhősét, vagy a helyről, ahol rája bukkantak, mint Kukorica Jancsit, vagy az abc egyik betűjéről, mint Zétát, *A láthatatlan ember* Teofil nevű kis rabszolgáját új gazdája stb.). Ehhez azonban gyakran hozzájárult a hivatalból kinevezett névadó nemtörődömsége, gőgös hanyagsága, a kéretlenül világrajott kis életek iránt érzett megvetése, mint ez Dickens *Twist Olivér* c. regényének egyik, Bumble úr egyháztanácsos és Mann asszony, a gondozónő közötti beszélgetésből kiviláglik:

„– S ámbátor tíz font összegű jutalmat tűztünk ki, mely összeg utóbb húsz fontra emeltetett, s ámbátor az egyházközség részéről megtettünk minden emberi, sőt mondhatnám emberfeletti erőfeszítést – mondja Bumble úr –, mind ez ideig nem sikerült megállapítanunk, hogy ki volt a gyermek apja, sem pedig azt, hogy mi volt az anyja neve, lakhelye és családi ál-la-po-ta.

Mann asszony széttárta a két karját csodálkozásában . . . :

– De hát akkor tessék mondani, hogy lehet, hogy mégis kapott nevet a gyerek?

Az egyházfői nagy büszkén kihúzta magát és így felelt:

– Én találtam ki a nevét.

– Maga, Bumble úr?

– Én, Mann asszony. Ábécésorrendben szoktunk nevet adni a leleneinknek. Utoljára az S betűnél tartottunk . . . azt Swublenak kereszteltem. Órá a T betű jutott . . . Twist, én adtam ezt a nevet. A következő, majd ha sor kerül rá, Unwin lesz, utána pedig Wilkins. Megvannak már a neveim előre, egészen az ábécé végéig, s aztán újra előlről, ha elérkeztem a Z betűig.”⁷¹

A sikertelen névadásoknak akármelyik változatát nézzük, a betegséget hordozó névtől a hóbortos szülők által elcsúfított nevű utódokon és a gúnyneven keresztül a kiszolgáltatottságot tükröző nevekig, van két lényegi közös jellemvonásuk: egyrészt *sérülést* (betegséget, szegényt, megbántást, megaláztatást) *okoznak* azoknak, akik viselni kénytelenek azokat: „La nomination injuste – l'injure, au sens fort, dépoussède les êtres de ce qu'ils ont de plus précieux, leur nom, pour leur attribuer un autre.”⁷² Másrészt fölkeltek a *névkorrekció igényét* a szenvedő alanyok nagy részében, vagy esetleg azok környezetében, mint a *János vitéz* példája mutatja, ahol a francia király veszi el a főhős nem éppen előkelő és szabályos *származásra* valló „Kukorica” nevét. Ezt olyan szóval pótolja, amely arra utal, akivé a huszár *tettei révén* lett: „vitéz,.. Ráadásul a becéző és egyúttal lekezelő „Jancsi” forma helyett a keresztnév teljes, ünnepélyesebb változatával illeti: Jánosnak nevezi őt. A *Curriculum vitae* idevágó részletében mindkét tényezőt: mind a költő sérülését, mind pedig névkorrekcióját felfedezhetjük és tanulmányozhatjuk.

Az Attila és a Pista név közötti ellentét nem pusztán szubjektív természetű. Az Attila: hírnév, egy legendákkal övezett, nagyhatalmú, nagy tetteket végrehajtó, a szakrális szférával (isten ostora, isten kardja) érintkező uralkodó elnevezése. A Pista: becenév, s ez a forma elszigetelt viselőjét azoktól az esetleges asszociációktól, amelyek az „István” alakhoz fűződhetnek (Szent István, a kereszténység első vértanúja, Szent István, a magyarok első királya), profanizálja jelentéstartalmait. A Pista továbbá tucatszó, abból a fajtából, amelyre Németh Andor a János és a Jóska példákat említette, s amelyről a gyakoriságából eredően lecsiszolódtak a kollektív tudattartalmak, míg az Attila akkoriban ritka keresztnévnek számított. Láttuk, hogy az Attila névről a kortársaknak automatikusan az „isten ostora”, a „hármaskoporsó”, az „isten kardja” jutott eszébe. A Pista név aligha keltette bárkiben az első vértanú megkövesedésének vagy Koppány legyőzésének képzetét. Az öcsödi nevelőszülők névadása akkor nem lett volna a név által okozott sérelem, ha *Aetius*nak (Attila „méltó” ellenfelének) vagy *Árpád*nak (a hun ősapával presztízis tekintetében nagyjából egyenlő magyar ősapának) hívták volna a gondjukra bízott gyermekeket. Legalábbis az esetre visszatekintő költő tudatában ezek a megoldások nem minősültek volna a Pista névhez hasonló méltánytalanságoknak. Az Attila és a Pista szavak tehát úgy alakilag, mint jelentésüket és értéküket tekintve ellen-

⁷¹ Charles DICKENS, *Twist Olivér*. Bp. Bp. 1979. 12–13.

⁷² Nancy HUSTON, i. m. 90.

tétbe állíthatók egymással, így a Pista szó használata Attila helyett kimeríti a nyelvi sértés egyik fajtájának, a „nomination antiphrastique”-nak a fogalmát, „ou l'on colle sur l'ennemi l'étiquette qui désigne l'opposé diamétral de son 'idéal du moi’”.⁷³

E nyelvi ellentétmag köré szövédték azok a képzetek, amelyek a költő valóságos, radikális helyzetváltozását, élete első, kedvezőtlen, megrázkódtatászerű fordulatát tudatosították. Hirtelen és számára beláthatatlan okokból kiszakadt családi környezetéből, idegenek közé került, távol a várostól, élete megszokott színterétől, egy kis faluban kellett folytatnia életét. Ennek a fordulatnak volt nyelvi következménye, hogy korábbi neve érvényét veszítette. Új helyzetét új névvel szentesítették, s ennek kimondásakor mindannyiszor az eddigitől eltérő emberi és nyelvi érintkezési mechanizmusok lendültek mozgásba (pl. az édesanyját mamának szólította, nevelőszüleihez pedig „kedvesanyám”, „kedvesapám” megszólítással kellett fordulnia.) József Attila esete tehát jól szemlélteti a tételt, amely szerint „L'individu est, en quelque sorte, situé, par son nom, au carrefour (des) champs de force.”⁷⁴

Az egyik a szülői erőmező, ez burkolja, védi az Attila nevet. A tanulmány első fejezetében kimutattuk, hogy a Mama névválasztása fiúgyermekébe fektetett nagyralátó reményekről árulkodott, s hogy a költő törekvéseinek motorjává tette az anyai ambíciót, eszméje folyamatában egyre szorosabban azonosult a számára jól ígérő szóval. Németh Andor az Attila névnek ezzel a gyermekbe átültetett szülői becsvágyból eredő motivációjával magyarázza azt a tényt, hogy az öcsödi eset oly mély nyomokat hagyott a költőben: „Nyilván a mosónő fiának sem vésődött volna olyan mélyen az emlékezetébe keresztnevének parancsszóval való felfüggesztése, ha nem Attila a keresztneve, s ha nem kapcsolódtak volna e névhez kezdetűl fogva igények és várakozások, miket előbb mások olvastak rá játékból, miket aztán magáévá tett, magáévá hasonított. Így lett neve az, ami lenni szeretett volna, ami lenni akart, nem pusztá hang, hanem személyiségének érzékelhetetlen magja, kibontakozó jövőjének burokhüvelye.”⁷⁵

Az Attila név értékét növelte az a további körülmény, hogy hozzá kapcsolódtak az anyai szeretet legkorábbi és legtisztább emlékei, ez maradt a gyöngéden kiejtett név, a „jó szó”, a kérés felszólítás, amit a gyermek Öcsödön nem kaphatott meg.

Az idegenek erőmezeje egy „jelentés nélküli”, minden ambíciónak szárnyat szegő névvel keresztelte és bénította meg a szülői erőmezőt. A gyermeknek a Pista név iránti affinitását tovább csökkentette a parancsoló vagy legjobb esetben mértéktartó tónus, a nyers gesztusok, amelyek kiejtését kísérték és a szimbolikus sérelmek valóságos megfelelői, az idegenektől kapott, ok nélkülinek érzett verések: „Un enquete révélait que bien peu de personnes aiment leur prénom, sans pouvoir, en général, préciser le motif d'une désaffection qui va rarement jusqu'à la volonté du changement: à être trop souvent entendue, une appellation qui, surtout à l'oreille de l'enfant, s'accompagne maintes fois de gronderies ou de rappels à l'ordre lancés sur un ton d'injonction, peut finir par devenir antipathique, du fait de l'association des impressions.”⁷⁶

Abban, ahogyan a költő a maga névkonfliktusát elemzi, csak egy csipetnyi túlzás van, de ez elegendő, hogy a kérdés egy más szférába emelkedjék. Arról szólva, hogy az Attila név elvételének pillanatában úgy érezte, hogy létezését vonták kétségbe, a vele valóban megtörtént radikális pozícióváltást mintegy halálként és elvarázsolt, lefokozott formában való újjászületésként, tehát személyiségének negatív irányú metamorfózisaként vagy divatosabb szóval: identitásának elvesztéseként állította be. Ezzel az öcsödi parasztemberek névadása ártó szándékú mágikus cselekedetté lényegült át.

A személyére nevének megkaparintása révén mért csapás kivédésének szüksége megindította a védekezés és ellentámadás, azaz a névkorrekcióra, a jó név visszaszerzésére való törekvésnek a folyamatát. Ennek vizsgálata során Gérard Genette-nek a Kratyloszból idézett fenti mondatokhoz kapcsolódó, igen fontos különbségtételéből kell kiindulnunk: „Le maître nomme l'esclave 'arbitrairement' ... et sans consulter mais non pas pour autant, sans son accord: satisfait ou non de cette déno-

⁷³ Nancy HUSTON i. m. 95.

⁷⁴ Christian BROMBERGER i. m. 115.

⁷⁵ NÉMETH Andor, *A szélén behajtvva*. Bp. 1973. József Attila és kora. 389–390.

⁷⁶ Albert DAUZAT i. m. 68–69.

mination, l'esclane doit bien à tout le moins le reconnaître pour qu'elle fonctionne, c'est-à-dire par exemple qu'il doit venir quand on l'appelle par ce nom, et *s'abstenir* quand on prononce un autre qui peut-être lui agréerait davantage. Il y a là un accord forcé, qui ne suppose aucun assentiment profond, mais qui vaut pour une admission on un consentement.⁷⁷

Ugyanezzel a különbségtétellel élt a költő a *Curriculum vitae* idézett részletében, amikor hierarchizálta az Attila és a Pista nevet. A primitív népek körében általában az először kapott név a titkos, féltve őrzött, szakrális jelentőségű, a később kapottak nem érintik olyan mélyen az ember személyiségét, sőt vannak helyettesítő nevek, amelyeket a társadalmi érintkezésben használnak az igazi név kimélése, óvása érdekében. József Attila hasonlóképpen járt el, amikor a Pista nevet fönn tartotta a környezettel való odaadó érintkezése, a világ ráirányuló hatásának fogadása számára, míg az Attila név az ő legbensőbb szempontjait, indítékait, belülről kifelé ható tevékenységének mozgatóerejét jelképezte. József Attila álláspontja tehát a név motiváltságának kérdésében ellentétes a hermogenészi pozícióval, amely a rabszolgatartó elnevezői önkényéből kiindulva szemléli a kérdést. József Attila elfogadta a kényszerű megegyezést, hozzájárult ahhoz, hogy Pistának hívják, de a hermogenészi rabszolgával együtt volt egy titokban dédelgetett, *igaz* neve, amelyre akkor hallgatott, ha önmaga legbensőbb hangjaira figyelt.

A költő az őcsödi epizód után visszakapta jogos anyai örökségét, igaz, valószínűleg ez sem mehetett minden megrázkódtatás nélkül, mint erre József Jolán emlékezése utal: „– Na, gyere, Attila – biztattam. Etus kuncogni kezdett, hogy Attilának hívom 'Pistát'.”⁷⁸ Ennek ellenére a „Jelki” névkorrekció továbbgyűrűzött benne, mindvégig foglalkoztatta őt. Erre az a körülmény adott alapot, hogy – mint láttuk – hajlamos volt a valóság összefüggéseinek nyelvi szinten való átélésére és ezek közvetlen kifejezése helyett a jelek világából vett képek segítségével történő megfogalmazására. S ez nemcsak pozitíve, abban nyilvánult meg, hogy kitűnni vágyása az Attila név és általában a hírnév iránti mély vonzalom alakjába öltözött. A világ hozzá fűződő ellenséges vagy legalábbis barátságtalan viszonyának kifejezésére is talált ilyen közvetett utat.

József Attila c. versében a következő ragadványnévvel tisztelte meg magát: „A rokonok / úgy hívták: Többé-itt-ne-lássam.” Az idézett sorok nagy leleménye a *mondatból zsugorított név* kiaknázása költői céljának megvalósítása érdekében. A civilizáció alacsony fokán élő népek gyakran élnek a névadásnak ezzel a módjával. A barramundi halat totemként tisztelő melanéziai törzs tagjait például így nevezték el: „A-barra-mundi-úszik -a vízben-és -lát-egy embert”; vagy „A barra-mundi-el-tör-egy-lándzsát.”⁷⁹ József Attila önmagára alkalmazott ragadványneve azonban nem totemisztikus eredetű, hanem az olyan iroké nevekhez áll közelebb, amelyek szó szerinti jelentésükkel viselőjüket jellemzik, annak valamely lényegi sajátosságára irányítják a figyelmet. Így például egy szegény asszony fiát ilyen névvel jelölik: „Ő-szükséget-szenved” („Elle-est-dans-le-besoin.”)⁸⁰ A névnek ezt a típusát természetesen nemcsak a primitív kultúrákban találjuk meg. Francia példák: „N'-a-qu-un-oeil” (Egyszemű, szó szerint: „Csak-egy-szeme-van”), „Quinement” (Qui ne ment = Aki nem hazudik) stb.⁸¹

József Attilának azért volt szüksége erre a nyelvi kategóriára, mert szó szerinti értelme lévén, igen markánsan és tömören lehet vele jellemezni egy embert, vagy, az ő esetében, más emberek hozzá való viszonyát. De nemcsak ezért. Ha csupán így fogalmazunk: „A rokonok azt mondták, hogy . . .”, vagy „A rokonok azt kívánták, hogy . . .”; vagy „A rokonok nem szerették”, ezzel csupán a rokonok szubjektív hajlandóságát jellemezzük. Ha azonban ezt a felszólító módú, tárgyias igealakkal ellátott mondatban rejlő ítéletet megbélyegző csúfnévként sütjük a megnevezett homlokára, ezzel az ő sorsát, személyét minősítjük visszavonhatatlanul. Ez a névtípus továbbá alkalmat adott a költőnek egy mélyértelmű szójátékra a „hívni” szó kettős értelmével. Hívni egyrészt azt jelenti: megnevezni. Másik jelentése: odainteni, odaszólintani, vendégül látni. Ha az első jelentést vesszük figyelembe, akkor a mondat jelentése korrekt: A rokonok így nevezték: „Többé-itt-ne-lássam.” Ha azonban a második értelemben vesszük a hívni szót, paradoxont kapunk: „A rokonok úgy hívták, hogy küldték”. Az

⁷⁷ Gérard GENETTE *Mimologiques*. Paris, 1981. 12.

⁷⁸ JÓZSEF Jolán, *József Attila élete*. Bp. 1940. 91.

⁷⁹ C. LÉVI-STRAUSS i. m. 230.

⁸⁰ C. LÉVI-STRAUSS i. m. 235–236

⁸¹ Albert DAUZAT i. m. 104.

idézett sor költői hatása egyrészt a mondatból zsugorított névből, másrészt a „hívni” ige két jelentésének ütköztetéséből, összeugrasztásából származik.

A „Többé-itt-ne-lássam” nevet azonban valójában nem a rokonok adták a költőnek, hanem ő maga foglalta így össze más emberek hozzá való barátságtalan viszonyát, névvé változtatta, *nevesítette* a világ vele szembeni viselkedését. A „Többé-itt-ne-lássam” ezért lefokozó funkciójában a Pista név közeli rokona.

Benne folytatódott a költő viaskodása a környezettel, amely méltatlanul, mostohán bánt vele. A *Curriculum vitae* idézett részletének utolsó mondataiban mind a Pista, mind az Attila szó már elszakad a gyerekkori név-konfliktus emlékétől, és a költő és a világ drámai párbeszédének két szereplőjét személyesíti meg: „ez az élmény tett gondolkodóvá, olyan emberré, aki meghallgatja mások véleményét. de magában fölülvizsgálja; azzá, aki hallgat a Pista névre, míg be nem igazolódik az, amit ő maga gondol, hogy Attilának hívják”.⁸²

Dolgozatunkban, ha nem állt is módunkban érinteni minden említésre méltó adalékot, igyekeztünk meggyőzően szemléltetni azt a tényt, hogy József Attilát pályája során *a nevek univerzuma* vette körül, s hogy beállítottságát tekintve a költő a kratylista nyelvszemléleti hagyomány örököse volt. Akinek számára saját neve ilyen szorosan, szervesen kapcsolódott személyiségéhez, annak a nyelvhez való viszonyát a maga egészében is a szavak iránti tisztelet, a nyelvvel kapcsolatosan tartózkodó és egyben teremtményes tevékeny magatartás jellemezte. Valóban az volt ő, akinek *A hetedik* c. versben vallotta magát: „Egy, kit a szó nevéen szólít.”

Úgy véljük, dolgozatunk legfőbb tanulságai kiterjeszthetők, általánosíthatók a szavak tágabb területére, s a ránk maradt adatokból rekonstruálni lehet, hogyan érvényesült az itt bemutatott kratylista beállítottság a költő nyelvszemléletének egészében, hogyan nyomta rá bélyegét a nyelv és költészet viszonyát boncoló teoretikus eszme-futtatásaira. Ezen a szinten lesz érdemes és lehet majd adekvát módon választ adni arra az itt nyitva hagyott kérdésre, hogyan tudta beépíteni az ősi, mágikus-mitikus hagyományt életművébe ez a világos, kritikusan és korszerű módon gondolkodó elme.

György Tverdota

LA CONCEPTION DU NOM D'ATTILA JÓZSEF

Au cours de sa carrière, Attila József cherchait à créer une telle conscience de langue qui l'a aidé à déployer son activité de poète. La théorie de langue à laquelle il s'est joint et qu'il a rédigé avec une concision laconique, mais d'une manière originale, se basait sur la conception qui attribuait un pouvoir magique au mot, au nom propre. Cette conception ne restait pas une spéculation vide, mais elle était profondément enracinée dans le maintien linguistique quotidien du poète. L'étude examine les bases de conception de l'esthétique linguistique et les prémisses vitales d'Attila József. Elle examine les manifestations du poète en connexion avec l'attribution d'un nom et avec le rapport motivé entre le nom et son propriétaire. Elle fait une digression sur le contact que le poète suppose, à la base de l'identité du nom, entre le propriétaire original du nom et entre le possesseur ultérieur. Elle reconstruit les pensées qui ont été rédigées, au cours de la carrière de créateur d'Attila József, à propos du changement de nom et des opérations d'origine magique avec le nom. Finalement elle analyse la dualité de nom ayant un grand rôle dans la vie du poète, causé, dans son enfance, par le changement, forcé par des étrangers, de son prénom. Le but de l'étude est de présenter la manière de penser spéciale qui a pénétré la vie d'Attila József, qui a porté son empreinte sur son esthétique et influencé considérablement sa pratique poétique.

⁸²József Attila *Minden Verse és Versfordítása*. Bp. 1980. 603.